

Trädgården vid Tomarps Kungsgård 1614-1658

Eric Wahlsteen

Landskapsarkitektur SLU Alnarp

Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap

Rapport 2010:1

ISSN 1654-5427

ISBN 978-91-86373-07-8

Alnarp 2010

LANDSKAP TRÄDGÅRD JORDBRUK

Rapportserie

Trädgården vid Tomarps Kungsgård 1614-1658

Eric Wahlsteen

Landskapsarkitektur SLU Alnarp

Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap

Rapport 2010:1

ISSN 1654-5427

ISBN 978-91-86373-07-8

Alnarp 2010

FÖRORD

Tomarps Kungsgård, vid Kvidinge i Åstorps kommun, är en borgmiljö med anor från medeltiden och ett statligt byggnadsminne som äger en spännande historia. I Rönne ås dalgång bjuder landskapet kring godset på många scener, från åker-, ängs- och hagmark till betesmark, stallar, parkens trädskronor, delar av en tidigare vallgrav och spår av tidigare trädgårdsanläggningar.

Tomarps kungsgård representerar framför allt den typ av borganläggning som utvecklades under den danska renässansen i början av 1600-talet. Parken och trädgården har förändrats vid ett flertal tillfällen sedan dess, bland annat på 1770-talet och på 1800-talet i samband med att huvudbyggnaden också byggdes om. Spår av alla dessa perioder i anläggningens historia finns kvar idag.

Ett av målen för Statens Fastighetsverk (SFV) som förvaltar anläggningen i samarbete med Åstorps kommun och Tomarps Kungsgård HB, som arrenderar kungsgården av SFV, är att vidmakthålla den kulturhistoriskt värdefulla byggnads- och parkmiljön i samspel med nya verksamheter vid kungsgården. Idag rymmer byggnads- och parkmiljön vid Tomarp en välbesökt utställningsverksamhet och ett café.

Ett vårdprogram för Tomarps Kungsgård formulerades 2001 av en arbetsgrupp bestående av SFV, arkitekt Mats Edström, landskapsarkitekt Barbara Johnson och biträdande stadsantikvarie Anders Reisnert. Med detta vårdprogram som grund har Institutionen för landskapsplanering Alnarp (numera Område Landskapsarkitektur) vid Sveriges Lantbruksuniversitet, blivit kontaktade för att diskutera en fördjupning av de studierna som lades fram och för ett samarbete när det gäller Tomarps Kungsgårds framtid. Detta har till att börja med resulterat i ett antal examensarbeten som knyter an till vårdprogrammet och det har även fört diskussionen om den fysiska verkligheten i anläggningen vidare.

Två studier har genomförts under våren 2006 som handlar om trädgårdens användning och växtmaterial 1614-58, samt om olika kulturyttringar (trädgård, konst, musik etc) under samma period. En tredje studie gjordes under 2008 avseende Tomarps Kungsgård i ett större landskapligt sammanhang. Alla studierna sammantagna är en grogrund för vidare diskussioner och ett fortsatt samarbete mellan Tomarps Kungsgård, Statens Fastighetsverk, Sveriges Lantbruksuniversitet och Åstorps kommun. Äventyret fortsätter.

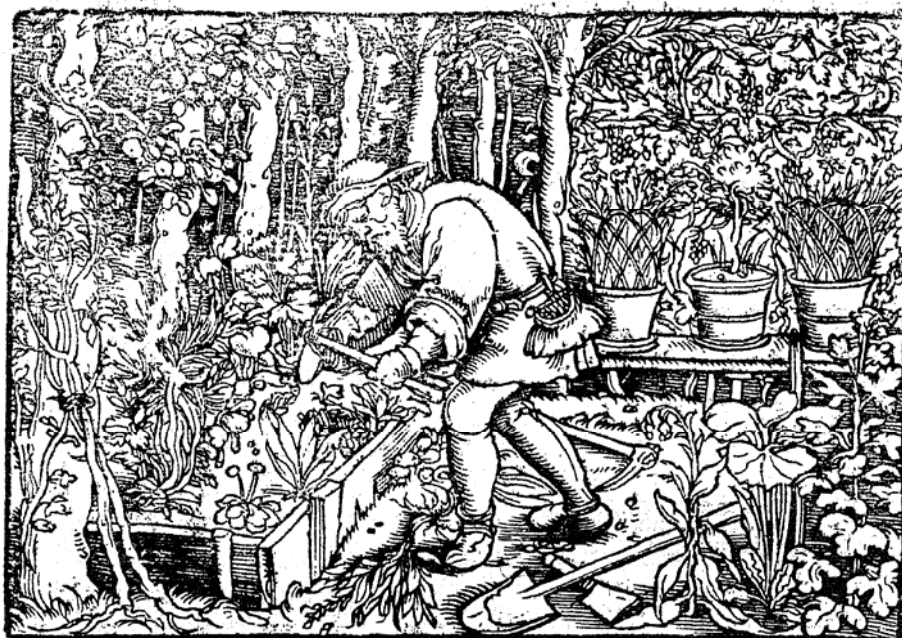
Rapporten du nu har i din hand är de två studierna från 2006, genomförda och skrivna av Eric Wahlsteen. Handedare och ansvarig för sammanställning av studierna inför tryckning har varit Anna Jakobsson, FilDr vid Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp. Tryckningen har finansierats av Statens Fastighetsverk.

TRÄDGÅRDEN VID TOMARPS KUNGSGÅRD 1614–1658

– EN STUDIE I NÅGRA AV DET TIDIGA 1600-TALET'S KULTURYTTTRINGAR
MED UTGÅNGSPUNKT I RIKSRÅDET
OVE GIEDDES LEVNADSHISTORIA

ERIC WAHLSTEEN

Individuell kurs, landskapsingenjörprogrammet, 10p
LTJ-fakulteten, Område Landskapsarkitektur
– planering, design och kulturarv, SLU Alnarp
Handledare: Anna Jakobsson
2007-08-08

FÖRORD

Föreliggande D-nivåuppsats på 10 poäng är tillkommen inom ramen för landskapsingenjörsprogrammet vid SLU, Alnarp. Ämnet som behandlas är trädgårdshistoria och det behandlas i sin kontext av andra samtida kulturyttringar. Jag hoppas att läsaren får möjlighet att se hur olika kulturyttringar förekommer parallellt och att ingen företeelse uppstår isolerad; så som historiska skildringar ofta ger sken av.

Det finns all anledning att tacka handledare Anna Jakobsson (Agrlic), universitetsadjunkt Kjell Lundquist (AgrD..) och professor Pär Gustafsson.

Eric Wahlsteen, Lund 2007-01-11

Bilden på omslaget föreställer en man arbetande i trädgården, i bakgrunden återges vinstockar med druvor och fruktbarande träd. På en bänk står urnor med växter liknande nejlikor stödda av spaljéer och på marken syns trädgårdsmästarens redskap: spade, hacka och en skära. Blomsterbädden är konstruerad av tjocka plankor, stödda av kilar som är nedstuckna i jorden. (ur Gabriel, 1671, opag.)

SUMMARY

Count Ove Giedde was born in 1594 at Tomarp (Kvidinge, Åstorp) and educated in fortification and military at universities in the Low Countries and in Germany. His first *grand tour* was the exploration of Ceylon after which he granted properties in Norway and in east Denmark. Ove Giedde had interests in the silver mine industry in Norway and it is less likely that he laid out the garden under his Norway period, in the year of 1622–1650. However, there is no evidence which proves that Giedde laid out the garden in the 17th century. If he laid out the garden, it is most likely that it happened in the period of 1645–58 with inspiration from German and Dutch gardens. The garden could also be from the end of the 16th century and constructed by his father, Bostrup Giedde.

The life period of Ove Giedde was influenced by the ideals of the early 15th century Italy. Man was centre of the world. Knowledge and science of man explained the construction of the universe. As a result, all arts became subordinated geometry, also gardening. However, the influences for garden art in Denmark were not mainly Italian but Dutch or German. Loggias, ornaments, fountains and parterres with unusual plants became modern. In Denmark, the style of the buildings in the cities changed, and the number of pictures and prints in the homes increased as a sign of the new times. The king of Denmark, Christian IV, absorbed the new influences and became a king of good food, wine and Dutch art, music and painting. His gardens got motives as sand paths, red painted porticos, boxwood patterns and symmetrical flowerbeds.

The only reproduction of Tomarp left to modern time, is a copperplate from the year of 1756, done after drawings by Gerhard Burman from the year of 1680. The original painting is lost and the gardens in the later copperplates are schematic and not representative of the styles of 17th century gardening. There are many reasons not to believe in this plate as a historical source, but as the only remaining picture it is frequently used in modern writings concerning Tomarp.

As a complement, I use several contemporary sources to explain the plans and motives of the gardening. In the German geographic work *Topographia Germaniae* (1645–1654), several European cities and castles with gardens are shown. The gardens of Heidelberg represent the styles of contemporary gardens in Germany with parterres, water parterres and caves, as do the gardens of Hessen. In the work of Mollet (1651), Elsholtz (1684), Block (1647), Furttentbach (1628 and 1640) and Estienne (1625), the parts of the contemporary garden such as the pleasure garden, the fruit garden and the herbal garden are shown. The controversies regarding the “new” parterre style are also discussed.

Present essay answer the asked questions about cultural events in the lifetime of Ove Giedde, but leave much left for further writings. Only a hint is given about gardening in the southern parts of Sweden in the 17th century. The most important remaining task is the empirical, archival investigations which may tell the explicit story about the old garden of Tomarp.

INNEHÅLL

Förord 1

Summary 2

Innehåll 3

Inledning 5

Bakgrund 5

Mål och syfte 5

Material och metod 5

Disposition 6

Begrepp och definitioner 6

De begränsande stilbegreppen 6

Trädgården som begrepp 6

Måttenheter 7

Ove Giedde (1594–1660) – biografi 9

Inledning 9

*Biografi **Fel! Bokmärket är inte definierat.***

Tidpunkt för anläggandet av Trädgården vid Tomarp 10

Åren 1658–1661 10

Åren 1614–1658 11

Några kulturyttringar under 1600-talet 13

Inledning 13

Italien år 1400–1600 – en ny humanism föds 13

Skånskt 1600-tal 14

Något om klädnad i Skåne och Danmark 15

Nya kulturyttringar i Benelux under 1500- och 1600-talen 15

Danskt 1500- och 1600-tal 16

Kultur 16

Skådespel i stad och hov 16

Musik vid hoven 17

Italiensk musik i danska hovet **Fel! Bokmärket är inte definierat.**

Musikinstrument för stad och hov 18

Nya strömningar 18

Trädgårdar under 1600-talet 19

1600-talets dokumentära trädgårdskällor 19

Burman-Fischers 'Prospecter' 19

Burmans Krageholmsteckning 19

De Fischerska trädgårdarna 20

Detaljer i några danska 1600-talsträdgårdar 21

Trädgårdar i Topographia Germaniae 24

Lustgårdarna vid Heidelberg 24

Lustgården vid slottet i Hessen 26

Lustgårdarna vid slottet i Köthen 27

1600-talets mönsterböcker 28

- André Mollet (1600–1665) *Le Jardin plaisir/Der Lustgarten/Lustgård* (1651) 28
 Broderiparterrerna 29
 Gräsparterrerna eller ”Ängarna” 30
 Boskéer, labyrinter och gångar 31
Johann Sigismund Elsholtz (1623–1688) *Vom Garten-Bau* (1684) 31
 Parterrerna 32
Hans Rasmussen Block *Horticultura Danica* (1647) 34
Josef Furttenbach *Architectura Civilis* (1628) och *Architectura Recreationis* (1640) 37
Charles Estienne *De La Maison Rustique* (1625) 39

Diskussion 40

Referenser 42

Litteratur 42

Elektroniska källor 44

Bilagor 45

Bilaga I 45

INLEDNING

BAKGRUND

Tomarps Kungsgård är beläget strax nordost om Kvidinge, mellan Åstorp och Klippan i ett pastoralt åker- och beteslandskap. Tiden, 1614–1658, som arbetet tar avstamp i inbegriper den Skånska renässansen, Ove Giedde ägde Tomarp och antas ha anlagt den del av trädgården som studien utgår från. Kursen är ett resultat av samarbete mellan Statens Fastighetsverk, Tomarps Kungsgård och Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp. Studien skall introducera och bredda ett 10 poängs examensarbete på landskapsingenjörprogrammet om Tomarps Kungsgårds trädgårdshistoria och ger en möjlighet att gå djupare i ämnet Tomarp. Detta arbete på 10 poäng och examensarbetet kommer att genomföras Alnarp.

Kring Tomarps Kungsgård finns sedan tidigare ett vårdprogram¹ för parken samt en rapport rörande en arkeologiska undersökning² av renässansträdgården.

MÅL OCH SYFTE

Ämnet för kursen är trädgårdshistoria, vilket kommer att studeras brett kulturhistoriskt, med avstamp i såväl musik, idéhistoria som trädgård. Den studerade perioden avgränsas initialt genom ett ägarskifte år 1614 och pågår sedan fram till åren runt år 1658 då gården intogs av svenska armén. Perioden är vald bland annat för att det finns en bevarad avbildning av Tomarp från cirka 1680, men även för att börja ”från början” och ta reda på vilket som är det äldsta, tillgängliga källmaterialet. Målet med kursen är att göra en bakgrundsteckning av Tomarps Kungsgårds trädgårdshistoria under perioden 1614–1658 då Ove Giedde ägde anläggningen. Under kursen skall en noggrannare fastställning av tidsperioden göras liksom tydliggöra de generella, kulturella, stilströmningar som florerade i Danmark i allmänhet och den östliga provinsen i synnerhet. Kursen har också som mål att i stora drag teckna den historia som berörde Tomarps Kungsgård under perioden med utgångspunkt i främst litteratur³ rörande ämnet.

De mest centrala frågeställningarna under arbetet kommer att vara

- vem ägaren Ove Giedde var,
- vilken trädgårdskonst och vilka kulturyttringar, som musik, ideologi, klädnad och kulturflöden förekom under Ove Gieddes livstid,
- vilka platser/resor man kan spåra Ove Giedde till.

Syftet med kursen är att utöka antalet poäng för ett 10-poängs examensarbete inom ramen för landskapsingenjörprogrammet. Efter önskemål från den informella arbetsgruppen gällande Tomarp skall det examensarbete som berör trädgården till Tomarps kungsgård omfatta tjugo poäng, och ryms därmed inte inom ramarna för en landskapsingenjörstid för examensarbete. För att möjliggöra genomförandet av ett 20-poängsarbete delas därmed arbetet upp i ett tio poängs examensarbete och en individuell kurs på tio poäng.

MATERIAL, METOD SAMT AVGRÄNSNINGAR

Arbetet under kursen kommer att inbegripa studier på plats, såväl på Tomarps Kungsgård som på eventuella referensobjekt, för att ge möjligheter till att förstå den miljö som dessa platser representerar och för att fördjupa förståelsen för den historia som platserna förmedlar. Litteratur

¹ Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård, 2001.

² Heimer, 1999.

³ 'Litteratur' i betydelsen: det tryckta material som prosaiskt skildrar äldre tider och som tillkommit *efter* den tid som berörs.

kommer att vara huvudingången för att klarlägga tidigare forskning och för att kontextualisera det aktuella objektet. Kursen kommer således att i huvudsak utgöras av en litteraturstudie. Perioden ca år 1614–1658 är en viktig begränsande faktor och det är här fokus för materialsökning och analyser kommer att ligga. Tiden och perioden måste sättas i sitt sammanhang men djupare teckning av perioderna före och efter kommer inte att ges. Kursen kommer inte att ge tillfälle för behandling av Tomarps Kungsgårds detaljerade trädgårdshistoria, inte heller kommer kursen att behandla en löpande trädgårdshistoria över ett brett tidsspann. Närmare detaljstudier kommer att reserveras för examensarbetet (se ovan); primärkällor⁴ kommer inte i huvudsak att utgöra grund för framställningen utan snarare senare tillkommen litteratur. Tidsramen för kursen utgör i sig en begränsning och kommer sannolikt inte att tillåta fördjupning i källmaterial från olika arkiv.

DISPOSITION

För att befästa perioden som skall behandlas i uppsatsen följer efter inledningen en *biografi* över Tomarps ägare, Ove Giedde. Utgångspunkten är att trädgården anlades under Gieddes tid vid Tomarp och det blir därför viktigt att klargöra när han levde och under vilka av hans levnadsår trädgården kan ha anlagts. När tidsspannet är fastställt följer en beskrivning över *Några kulturyttringar under 1600-talet* som utgår från den fastställda tiden men sätter Tomarp i ett historiskt och kulturellt sammanhang. Avsnittet *Trädgårdar under 1600-talet* redogör för gestaltningar och uttryck i den tidens trädgårdsanläggningar med utgångspunkt i dels dokumentära trädgårdskällor, dels i den tidens trädgårdslitteratur.

BEGREPP OCH DEFINITIONER

DE BEGRÄNSANDE STILBEGREPPEN

Renässansbegreppet är omnikulturellt och inbegriper samtliga kulturyttringar. Inte minst är renässans ett mänskligt betraktandesätt – man talar om humanism, och det var i den humanistiska diskursen som de nya betraktelsesätten konstituerades, se inte minst Pico della Mirandas så ofta citerade *Om människans värdighet*⁵ (Se citat nedan).

Vidare är *stilbegreppen* problematiska när man tecknar en bild över en viss tidsperiod; det vill säga när tiden är objektet och inte stilen. Det som skall beskrivas framöver är trots allt inte enbart renässansens stilkaraktistika utan den blandning som förekom under en avgränsad tidsperiod. Talas det då om *Renässans i Skåne under åren 1614–1661* utesluter det de två stora, tunga stilperioder som omger renässansen: medeltid och barock. Onekligen, som vi kommer att se, dröjer sig medeltiden kvar in i 1600-talet och så sent som under 1650-talet knacker inte barocken längre försynt på dörren – den snarast bultar. Jag vill utav denna anledning helst undvika att tala om 'Skånsk renässans' eller ens 'Renässans i Skåne'; renässans förekom i Skåne men det gjorde inte minst barocken. De olika kulturyttringar som kommer att behandlas i uppsatsen löper inte stilmässigt parallellt i tiden; man riskerar därför att utesluta somliga kulturyttringar om man bestämmer att "renässansen pågick fram till, låt säga, sekelskiftet 1600/1700".

TRÄDGÅRDEN SOM BEGREPP

I vår tid tycker vi att trädgårdsbegreppet får örnhållandevis enkelt, Nationalencyklopedin föreslår:

trädgård, ett vanligtvis inhägnat markområde för odling av växter, ofta sådana med större krav än åkergrödor.⁶

⁴ 'Primärkällor': i betydelsen: det som finns bevarat från den tid som skildringen berör, så som: arkivmaterial, tryckta källor, relikta fältobjekt, mm.

⁵ Pico della Mirandola, 1996, s. 15.

⁶ Nationalencyklopedins Internettjänst, uppslagsord: "trädgård", 2006-11-21.

De trädgårdar som 1600-talets människor kände var komplexare; litteraturen från tiden särskiljer tydligt trädgårdens olika syften och delar. År 1722 gav Johan Ahlich ut *Den Swenske Lust- Örte- och Trä-gården*. Redan titeln avslöjar hur man länge sett på trädgårdsodling; med tre tydligt avgränsade ändamål.⁷ I boken avhandlas blommorna så som att de hör till lustgården medan örterna och övriga köksväxter hör till den nyttiga örtagården.⁸ Sten och Katarina Dunér (2004) skriver i artikeln ”Lustgård – en trädgård utan ansträngning” hur det under renässansen snarast finns ”en tendens att överbetona onyttigheten som kriterium på en trädgård i egentlig mening. Enligt detta synsätt är endast en lustgård som inte brukas till något en verklig trädgård.”⁹

Nationalencyklopedin delar denna mening: ”lustträdgård ... trädgård avsedd för vila och skönhetsupplevelse, i motsats till nyttoträdgården”.¹⁰ Konkretiserat är lustgården under 1600-talet den del av trädgården där man oftast finner parterrerna. Ytan är öppen och sällan trädbevuxen, i parterrerna kan kostsamma växter ställas ut för att besökaren där skall kunna beundra dem.

Den samtida litteraturen är överens om att trädgården har flera syften: André Mollet (1651) särskiljde till exempel fruktträdgården, lustgården och köksträdgården men framhåller att det inte tvunget måste anläggas en trädgård för odling av endast köksväxter. Mollets inställning är betydligt toleranter än den som Dunér 2004 ger intryck av. Även i Blocks (1647) lustgård samsas blommorna med köksväxterna och fruktträden, om än i olika kvarter.

Den generella tendensen är att i lustgården (*der Lustgarten, le jardin plaisir*) odlas växter för dess skönhet, i köksträdgården (*Küchergarten, jardin potage*) odlas växter för matlagning och i trädgården (*Baumgarten, verger*) odlas fruktträd, stundom återfinns även örtagården.

MÄTTENHETER

Eftersom det var långt kvar till införandet av den metriska måttstandarden var måttenheterna under 1600-talet fortfarande bundna till regioner eller länder. Så länge man rör sig i Sverige och Danmark handlar det om ett begränsat antal måttenheter, men när de tyska stadsstaternas enheter skall räknas in blir antalet lätt oöverskådligt.

Genomgången av tidens måttenheter utgår i huvudsak från Engströms (1883) översikt av de aktuella enheterna:

Sverige	Tyskland
1 famn = 3 alnar \approx 1,781 meter	1 renländsk fot = 12 zollen \approx 0,314 meter
1 kvarter = 6 tum \approx 0,149 meter	1 Klafter = 6 Fuss eller Schuh \approx 1,708 meter
1 tum = 12 linier \approx 0,025 meter	1 Ruthe = 10 Fuss eller Schuh \approx 2,865 meter
1 fot \approx 0,297 meter	1 Schritt \approx 0,75 meter ¹¹
Danmark	Frankrike
1 rode = 5 alen = 10 fod \approx 3,139 meter	1 perche royal = 3 $\frac{2}{3}$ Tois = 22 pieds du roi \approx
1 favn = 3 alen = 6 fod \approx 1,883 meter	7,147 meter
1 fod = 12 tommer \approx 0,314 meter	

Nedan redovisas, omräknat till meter, de viktigaste enheterna och hur de inbördes förhåller sig mellan olika länder.

Enhet	Sverige	Danmark	Tyskland	Frankrike
Tum/Zoll	0,025	0,026	0,026	-
Fot/Schuh	0,297	0,314	0,286	0,325
Famn/Klafter/tois	1,781	1,883	1,708	1,949

⁷ Ahlich, 1722.

⁸ Lundquist, 1997, s. 48.

⁹ Dunér och Dunér, 2004, s. 210.

¹⁰ Nationalencyklopedins Internettjänst, uppslagsord: ”lustträdgård”, 2006-11-21.

¹¹ *Brockhaus Enzyklopädie* 1992: uppslagsord ”Schritt”.

Resultatet i tabellen, och därmed alla uppsatsens måttangivelser, kan läsas på två sätt beroende på vilken ingång som väljs. Först kan konstateras att en tum är omkring två och en halv centimeter, en fot omkring tre decimeter och en famn snarare två meter än en meter. Det är uppenbart att den tidens trädgårdsskribenter resonerade på detta sätt. Den danska örtagårdsmannen Hans Rasmussøn Block (u.å.) omvandlade i *Horticultura Danica* (1647) enheten schuh ur Vieschers *Blumengarten* rakt av till danska fot; en fot var så att säga en fot – oavsett hur lång den var. På samma sätt Omvandlade André Mollet (ca 1600–1665) den franska enheten tois till svensk famn, skillnaden på drygt femton centimeter kan verka försumbar, men när en parterr skall vara 42 tois lång blir skillnaden nästan sju meter beroende på om franska tois eller svenska famnar används. Nu närmas det andra betraktelsesättet: hur viktigt det är att rätt omvandling till modernt metersystem väljs vid restaurering/rekonstruktion av den tidens trädgårdsanläggningar. Den intresserade läsaren kan nöja sig med att konstatera de ungefärliga omvandlingarna till metersystemet och att de olika ländernas måttenheter var med varandra omvandlingsbara i sin begreppsvärld. Vid en restaurering/rekonstruktion är det dock viktigt att den måttenhet som var gängse på platsen för trädgårdens belägenhet används. Även om Block översätter Vieschers 0,286 meters-schuh till dansk 0,314 meters-fot var det Block danskarna läste när de skulle anlägga en trädgård efter *Horticultura Danica*, och skall just den trädgården restaureras måste den ”förvanskade” schuh-/fot-enheten användas.

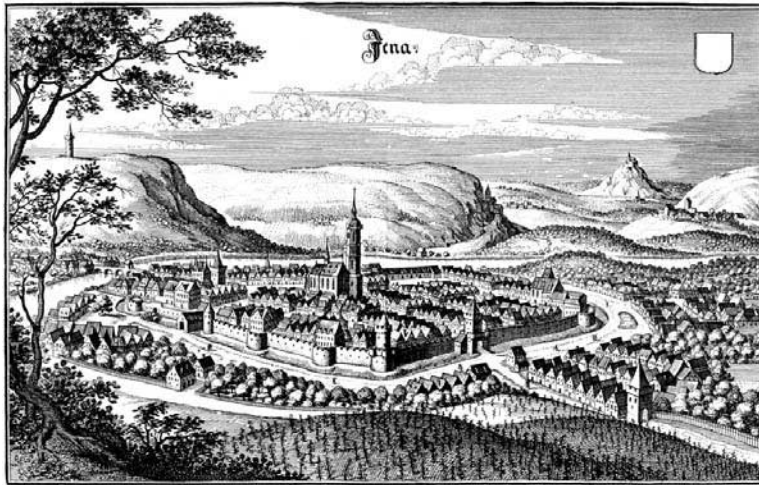
OVE GIEDDE (1594–1660) OCH TOMARP

INLEDNING

För att kunna beskriva trädgården vid Tomarp under 1600-talet är en fastställning av perioden nödvändig. Då utgångspunkten för uppsatsen är att trädgården anlades under Ove Gieddes tid på Tomarp blir det nödvändigt att teckna dennes biografi översiktligt för att fastställa rimliga årtal för anläggandet. Ett av uppsatsens mål är att ta reda på vem Ove Giedde var och i vilken begreppsvärld han levde, såtillvida har biografien ett egenvärde men framför allt hjälper den som underlag vid beskrivandet av periodens olika kulturyttringar.

OVE GIEDDES LIV I KORTHET

Som son till Bostrup Giedde och Dortha Pallesdatter Ulfeldt¹² föddes Ove Giedde på Tomarp 1594¹³ och han kom att ära gården år 1614 efter faderns död.¹⁴ Efter akademiska och militära studier i utlandet 1612–16 blev han sekreterare i Danske Kancelli år 1616.¹⁵ Utlandsstudierna var förlagda till olika Tyska universitet och under ett uppehåll i Nederländerna hade han studerat militärväsen och fästningsbyggnad.¹⁶ Henrichsøn (1661) uppger att Giedde reste till Tyskland för att besöka Wismar, Lübeck, Hamburg, Lüneburg och universiteten vid Wittenberg, Leipzig och Jena. Utöver detta ska Giedde ha gjort mindre ”Tours” ut på landet till Meyssen och Düringen och han såg Naumburg och Erfurt. Han kom hem till Jylland 1614 men reste året därpå till Holland och besökte Amsterdam och Utrecht och sedan Nimmigen där han studerade militärväsende och fortifikation. Resans sista stopp blev Wolffenbüttel där han antogs till regementet.¹⁷

Figur X. Jena, så som staden mötte Matthæus Merian på 1640-talet och troligen så som Giedde lärde känna staden kring åren 1612–16.¹⁸

Åren 1618–22 var han ledare av flottexpeditionen till Ceylon och Indien, vilken resulterade i upprättandet av handelsstationen Tranquebar och sedermera Ostindiska Kompaniet.¹⁹ När Giedde lämnade Danmark med en flotta om fyra skepp mot Indien var han endast 23 år och hade nyligen utnämnts till amiral.²⁰ Efter hemkomsten gifte Giedde sig den 1 september 1622 i Helsingörs kyrka med Dortha Urne (1600–67), ett äktenskap som gav sex söner och fem

döttrar.²¹ Som ett resultat av flottexpeditionen blev Giedde befordrad till länsman i Norge, där

¹² Skånska slott och herresäten: http://www.algonet.se/~sylve_a/tomarp.htm, 2006-11-07.

¹³ Hasselmark, 2002, s. 17.

¹⁴ Skånska slott och herresäten: http://www.algonet.se/~sylve_a/tomarp.htm, 2006-11-07.

¹⁵ *Den store danske Encyklopedi*, 1997, uppslagsord: ”Giede, Ove”.

¹⁶ Feldbaek och Justesen, 1980, s. 47.

¹⁷ Henrichsøn, 1661, s. 56.

¹⁸ Merian, 1654.

¹⁹ *Den store danske Encyklopedi*, 1997, uppslagsord: ”Giede, Ove”.

²⁰ Rian, 1997, s. 275.

²¹ Henrichsøn, 1661, s. 94.

han engagerade sig i gruvnäringen²² och under åren 1622–50 förläntes han bland annat Bratsberg 1640–1650,²³ Brunla och Numedal län 1622–37 och Tønsberg 1637–40.²⁴ Att Giedde fanns på plats i Norge och var engagerad framgår av litteraturen; han hade delat ansvar att från år 1639 indriva extra skatter ute i de Norska provinserna, avsedda till försvaret.²⁵ 1643–45 hade Giedde, utan att utmärka sig, olika sjömilitära uppdrag; varför graderingen till riksråd och riksamiral härleds till Gieddes vänskap med den norske stadshållaren Hannibal Sehestedt.²⁶ År 1645 ledde han blockaden mot Göteborg i svensk-danska kriget som sedermera ledde till dansk förlust i freden i Brömsebro.²⁷ Samma år bodde Giedde på en gård i Gammel Mønt men byggde senare en ny ”stor Adelsgaard og anlade Damme og Haver efter Tidens Smag” på samma tomt.²⁸

Efter 1650 hade Giedde förläningar i Skåne,²⁹ däribland Tomarp där Giedde troligen uppförde den östra länkan varvid gården blev helt omsluten och anläggningen omgestaltades i den danska Kristian IV-stilen.³⁰ Svenska trupper frantog Giedde Tomarp 1658³¹ och fängslade honom. Då han släpptes flyttade han till Köpenhamn där han dog 1660. Gieddes son Christoffer ärvde besittningen Maglö i Skåne, viken han behöll in i svensktiden då han upptogs av Riddarhuset som Gädde. 1661 sålde Christian Giedde Maglö till fördel för Vrams Gunnarstorp i nuvarande Bjuvs kommun.³²

UTREDNING AV TIDPUNKT FÖR ANLÄGGANDET AV TRÄDGÅRDEN VID TOMARP

Med utgångspunkt i Gieddes biografi borde det vara rimligt att fastställa ett ungefärligt tidsspänn då en trädgård vid Tomarp anlades. Tidsspännets avslutande år är enkelt att fastställa eftersom vi vet när Giedde dog och när han fängslades av svenskarna för att sedermera flytta till Köpenhamn. Att fastställa ett år före 1660 kräver dock förklaring till för varför trädgården inte anlades under svensktiden.

ÅREN 1658–1661

Vintern 1657–58 begav sig Karl X Gustav med sin armé från Polen mot Danmark eftersom danskarna hade förklarat krig. Den svenska armén kunde avancera över isarna på Stora och Lilla Bält för att i februari 1658 närma sig Köpenhamn. Att storma den danska huvudstaden skulle vara katastrofalt för den danska nationen men för riskabelt för svenskarna, varför förhandlingar påbörjades. Resultatet blev bland annat att Danmark i Roskildefreden avträdde stora landområden till förmån för Sverige, däribland Halland, Blekinge, Bornholm och Skåne.³³ År 1660 tvingades en ny fredsförhandling fram, denna gång i Köpenhamn, efter det att Karl X Gustav hade påbörjat ett nytt krig mot Danmark. Utgången blev svenskt nederlag och freden innebar bland annat att Bornholm återlämnades till Danmark mot ett vederlag som fastställdes i Stockholm 1660 och Köpenhamn 1661. Vederlaget innebar att Sverige erhöll arton större sätesgårdar med underliggande hemman i Skåne, Sundberg 2002 skriver: ”som den danska kronan en gång i tiden köpt.” Tomarp ingick i denna förläning,³⁴ men Sundbergs uttalande om att den danska kronan en gång hade köpt sätesgårdarna förefaller både märklig och ogrundad. Vad

²² *Den store danske Encyklopedi*, 1997, uppslagsord: ”Giede, Ove”.

²³ Rian, 1997, s. 275.

²⁴ Rian, 1995, s. 134.

²⁵ Fladby, 1977, s. 397.

²⁶ *Den store danske Encyklopedi*, 1997, uppslagsord: ”Giede, Ove”.

²⁷ Nilsson, 1999, s. 29.

²⁸ Haugbøll, 1943, s. 44.

²⁹ Rian, 1997, s. 275.

³⁰ Nilsson, 1999, s. 31.

³¹ Hasselmark, 2002, s. 17.

³² Skånska slott och herresäten: http://www.algonet.se/~sylve_a/magloe.htm, 2006-11-07.

³³ Sundberg, 2002, s. 271–273.

³⁴ *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård* 2001 s 27

som dock stärker uttalandet är att det även efter fredssluten fanns danskar kvar på skånska gods. Kanske fanns det gods som var mer eller mindre hårt knutna till kronan och att de mer privat ägda godsen inte bytte ägare vid fredssluten. Hasselmarks (2002) uppgift att svenska trupper framtog Giedde Tomarp redan 1658 rimmar dåligt med att vederlaget fastställdes först två år senare. Något hände dock Giedde eftersom han dog i Köpenhamn 1660 och flera källor uppger att han blev tillfångatagen.

Under Skånes första svenska år uppläts Tomarp åt betydande, svenska militärer och från omkring 1680 övergick Tomarp till bostad för Norra skånska kavalleriregementet och dess livkompanis chefer.³⁵ Livet som adelsman vid Tomarp borde ha skilt sig markant från livet som regementschef, inte minst kan man vänta sig att trädgårdsskötseln förändrades. För militären var det nog svårmotiverat att hålla en större lustgård vid stånd, om man ägnade sig åt trädgårdsodling var nog nyttoaspekten den väsentliga. Antagandet stärks av den akvarell från omkring 1790 från de Rålambska samlingarna i Kungliga biblioteket i Stockholm, där stora delar av trädgården förefaller igenlagd, vallgravarna är ifyllda och en ridbana med exercisplats anlades väster om huset.³⁶

ÅREN 1614–1658

Att trädgården inte tillkom under åren 1658–60 borde vara bevisat genom att Giedde var i svensk fångenskap och att han dog samma år som han släpptes. Han var då bosatt i Köpenhamn och Tomarp var vid denna tid svenskt. Rimligen borde även Dorthé Urne vara ur bilden och följt sin make till Köpenhamn, det borde inte vara troligt att hon anlade trädgården medan Giedde satt i svenskt fängelse.

Under år 1645 befann sig Giedde dels utanför det belägrade Göteborg, men han byggde även nytt i Köpenhamn. Det är rimligt att anta att ett riksråd behövde kunna vara nära makten i Köpenhamn och att hans närvaro vid Tomarp var ambulerande. Jag ser inte nybygget i Köpenhamn som ett hinder för att anlägga trädgårdar ute i provinsen; snarast förväntades det av den som levde efter antika förebilder att man flydde den heta staden om somrarna till fördel för det lantliga livet. Rian 1997 pekar särskilt ut år 1650 som ett år när Giedde hade län i Skåne, och möjligtvis började han dra sig tillbaka och trygga sin framtid.

Åren 1622–50 förläntes Giedde län i Norge och 1639 var han utpräglad aktiv i lokalpolitiken, men uppgifterna säger att han generellt var intresserad av den Norska gruvnäringen. Det är rimligt att anta att Giedde var på plats i Norge under denna period, inte minst därför att hans hustru var av Norsk börd och hade sin släkt på andra stora län i Norge. I litteraturen blir dessutom årtalen 1622–50 i Norge och från 1650 i Skåne frapperande; det kan inte vara en slump att Giedde förläntes i Skåne samma år som han mister de Norska länen. Rimligen har han önskat att få återvända till sin hembygd, eller var förflyttningen av politisk karaktär; om detta säger litteraturen inget. Det skulle kunna vara mindre troligt att Giedde lät anlägga trädgården under åren i Norge, nog skulle han själv vilja vara närvarande och inspektera hur arbetet förlöpte. Något bra svar på varför han skulle anlägga en trädgård i sin frånvaro har jag inte och hur han reste mellan sina Norska och sitt Skånsk gods framgår inte av litteraturen. Antagligen sköttes gården endast som ett lantbruk under den tid Giedde var i Norge och rimligen var hovlivet likaså förflyttat dit.

Under åren 1618–22 var Giedde på flottexpedition och under åren 1616–18 arbetade han på det Danske Kancelli. Tiden före han tjänstgjorde på Danske Kancelli befann han sig utomlands i studierna och eftersom fadern dog 1614 var Ove Giedde tidigare inte ägare till gården.

Om trädgården vid Tomarp tillkom genom initiativ från Ove Giedde, ser jag det som troligt att trädgården anlades någon gång under åren 1645–58. Men; ingen litteratur pekar med argument på att trädgården som den ser ut i dag och på Gerhard Burmans stick från 1680, faktiskt anlades

³⁵ *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård* 2001 s 27

³⁶ *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård* 2001 s 34–35

under Ove Gieddes tid. Antagandet att det var Ove Giedde som anlade trädgården liknar snarast en kompendietradition där ingen kan hänvisa till en ursprunglig källa. Fortfarande är det lika troligt att trädgården är av ännu äldre datum; den kan till exempel ha blivit anlagd under 1500-talet av Ove Gieddes far, Bostrup Giedde.

NÅGRA KULTURYTTNINGAR UNDER 1600-TALET

INLEDNING

Det europeiska 1600-talet var fortfarande barn av den nya humanism som föddes i Italiens 1400-tal, den stilströmning som ännu kallas renässans. De nya ideal som skapades var väl sammanhållna och konstituerade samhället till slutet av 1600-talet, men präglar det än idag. Det är intressant att beskriva dessa ideal för att förstå den begreppsvärld som 1600-talsmänniskan levde i. De italienska idealen spred sig snart i olika förändrade former till norra Europa och nådde Danmark och Skåne främst via Holland. För att förstå kulturyttringarna i Skåne under 1600-talet blir det därför viktigt att förklara stilströmningarna i länderna runt Holland.

ITALIEN ÅR 1400–1600 – EN NY HUMANISM FÖDS

Mitt i världen har jag ställt dig, för att du därifrån så mycket lättare skall kunna skåda runt omkring dig allt som finns i världen.³⁷

Den italienska humanfilosofen Giovanni Pico della Mirandola (1463–94)³⁸ lade orden i Guds mun vid skapelseögonblicket. Orden var riktade till Adam och skänkte mänskligheten den insikt och makt som så tydligt särskilde 1400- och 1500-talens nya människosyn. Kring släkten Medici i Florens hade tidens främsta vetenskapsmän, författare och konstnärer samlats i den ”Platoniska akademien” för att studera antikens litteratur och historia. Den antika föreställningen om den nödvändiga odlingen av såväl kropp som själ var förebild när man åter ville väcka de antika idealen till liv.³⁹

I det italienska landskapet var antikens kulturuttryck alltid närvarande där dess lämningar fortfarande stod relikta. För medeltidens människor hade ruinerna påmint om Guds straffande hand, men renässansens filosofer såg med stolthet Romarikets forna storhet och glans. Den italienska renässansen var nationalromantisk och ville återkalla den förlorade storheten.⁴⁰

Trädgårdarna blev en stilisering av det apenninska landskapets centrala motiv. Den kuperade terrängen formades i trädgården till terrasseringar, bergsbäcken tämjdes i kaskader och fontäner och landskapets grönska representerades i boskéer och parterrer. Till detta lades trädgårdsmotiv som skulpturer och grottor.⁴¹ Dunér (2004) beskriver hur de välbärgade florentinska handelsmännen byggde sina påkostade villor utanför de osunda städerna. Villorna bands samman med trädgården till en organisk helhet genom kvadratiska parterrer med geometriska mönster, promenadgångar, häckar, lövgångar, vattenkonster, topiarier och paviljonger. Renässansens tre vägar följde studiet av verkligheten, studiet av matematik, geometri och av antikens auktoriteter samt studiet av filosofi. Alla studieämnen kunde representeras i trädgården där matematik och geometri kunde studeras i en geometriskt planlagd trädgård, smyckad med allegoriska motiv som statyer och grottor, och symboler hämtade från filosofins värld.⁴²

Det första stora verket om arkitektur var arkitekten, skulptören och konstteoretikern Leon Battista Albertis (1402–72) verk *De re aedificatoria* författat 1452 och utgivet 1485. I verket lade Alberti fram teorier om proportioner för såväl musik och natur som idealbilden på

³⁷ Pico della Mirandola, 1996, s. 15.

³⁸ Nationalencyklopedins Internettjänst, uppslagsord: ”Pico della Mirandola, Giovanni”, 2006-10-31.

³⁹ Blennow, 2002, s. 102.

⁴⁰ Blennow, 2002, s. 102.

⁴¹ Nationalencyklopedins Internettjänst, uppslagsord: ”Renässansträdgård”, 2006-10-31.

⁴² Dunér och Dunér 2004, uppslagsord: ”Renässansträdgård”.

människokroppen; när reglerna följdes ansågs harmoni råda. Verket blev renässansarkitekturens bibel som det ständigt refererades till.⁴³

Själva trädgården var ofta geometriskt baserad kring en mittaxel som i idealfallet utgick från mitten av byggnaden och korsades av mindre, vinkelräta gångar. Detta skapade en svit av trädgårdsrum på slutningens terrasser, mittaxeln som gav utsikt över anläggningen var det viktigaste karaktärsdraget för den italienska renässansträdgården. I ett rutnät som följde perspektivets regler delades den tidiga renässansträdgården upp i separata, regelbundna mindre områden genom pergolor och häckar. Senare, under mitten av 1500-talet, skapades högrenässansens trädgårdar som skulle avnjutas från ovan genom terrassernas placering direkt efter varandra i terrängen;⁴⁴ inte minst är Villa D'Este exempel på detta. För att ge liv åt arkitektens stenarbeten blev vattnet basverktyg i anläggningarna, vattnet skänkte liv, rörelse och ljud till trädgården. Vattnet blev också en ägarens maktdemonstration genom dess förvandling från stilla porlande flöde till ljudligt plask och dån i kaskader och fontäner. Populärt i det varma Italien var även vattenskämten, *giochi d'acqua*, som duschade en inte ont anande besökare i trädgården.⁴⁵

Italiens inverkan på Europas kulturliv var under 1500- och 1600-talen stor; det som var Italiens ideal var Europas ideal. Fransmännen var inte sena att försöka introducera den nya stilen till hemlandet men problemen var flera. Dels var det franska landskapet flackt och skogsbevuxet under denna tid, att anlägga terrassträdgårdar var inte att tänka på, dels var slottens arkitektur medeltida och därmed oregelbunden; slotten var inte byggda för att en geometrisk trädgård skulle anläggas. Skillnaden mot Italien var att de nyrika italienska handelsmännen byggde både nya villor och anlade nya trädgårdar åt sig, varför helheten kunde tillgodose. Resultatet blev att när den franske arkitekten och gravören Jacques Androuet Du Cerceau (ca 1510–85) skulle introducera och anlägga de italienska trädgårdarna i Frankrike anlades de på horisontell mark vid sidan om slotten utan någon tydlig anknytning till bygganden.⁴⁶

Bilderna på slotten med sina avskilda trädgårdar är oräkneliga från denna tid, och det är den bild som ofta refereras till när grunddragen i renässansens trädgårdar målas upp. Därför är det viktigt att belysa hur den ursprungliga, italienska renässansträdgården var anlagd och hur de nordeuropeiska trädgårdarna anlades efter sina topografiska förutsättningar.

SKÅNSKT 1600-TAL

August Hahr använder begreppet ”Skånsk renässans” i sin artikel med samma namn i *Svensk konsthistoria* från 1913.⁴⁷ Författaren behandlar i sin artikel de skånska slottens byggnadsarkitektur och det är i denna kontext begreppet används. Hahr menar att Danmark under 1600-talet hade en friare adel än Sverige och att denna adel kunde vidmakthålla en rik konstutveckling, såväl profan som sakral. Men framför allt yttrade sig adelns makt och rikedom genom borg- och slottsbyggnadskonst.⁴⁸ Författaren talar om 150 år av skånsk renässans med start runt år 1500, genom den skånska ungrenässansen och den skånska hög- och senrenässansen med slut i Roskildefreden 1658. Vad som skulle skilja den skånska renässansen från övrig svensk renässans är att den är mer sluten och följdriktig medan den svenska renässansen är mer påverkad från andra håll.⁴⁹

Som ett resultat av utvecklandet av eldvapnet kom den medeltida borgarkitekturen att bli ett ineffektivt försvarssystem. Större vikt lades under 1500- och 1600-talen vid borgens utformning.

⁴³ Hobhouse, 2004, s. 120.

⁴⁴ Hobhouse, 2004, s. 120.

⁴⁵ Hobhouse, 2004, s. 129.

⁴⁶ Hobhouse, 2004, s. 141.

⁴⁷ Hahr, 1913, s. 213–220.

⁴⁸ Hahr, 1913, s. 213–214.

⁴⁹ Hahr, 1913, s. 214.

Generellt öppnade man upp de skånska borgarna genom att endast använda tre flyglar, fönstren förstorades och placerades tätare och mer regelbundet. Dörrar och portar fick inramning i sandsten, trappgaveln byttes mot en rikt utsmyckad och murverken genomdrogs med listverk; den yttre dekorationen ökade generellt. Den nya stilen var ett resultat av den i Danmark upptagna holländska renässansens stil och kom i Danmark och Skåne att kallas Kristian IV-stilen.⁵⁰

NÅGOT OM KLÄDNAD I SKÅNE OCH DANMARK

Under 1600-talet blev det franska klämodet dominerande i de högre stånden medan borgerskapet och bönderna behöll den holländska klädnaden. Under 1500-talet fodrades klädesplaggen vintertid med päls hos såväl de högre ståndens kvinnor som män. Mannen kunde bära svarta eller scharlakansröda puffbyxor, vit pipad krage och svart tröja med guldknappar och tunga guldkedjor som accessoarer. Puffbyxorna eller pluderhosen var av en typ där fodret pöste ut och var populära i framför allt Tyskland. De slutade oftast strax ovan knäna där stickade silkesstrumpor tog vid. Såväl stickade tröjor som strumpor i siden framställdes i Silkeverket i Köpenhamn, startat 1622 av Christian IV. Kvinnorna klädde sig i kägelformade klänningar med såväl under- som överkjol med breda, väl tilltagna mönsterbårder. Huvudet pryddes av en pärlstickad hätta med en spetsprydd, vit undermössa. Rika adelsdamer ägde ofta flera hättor besatta med pärlor men även ädelstenar och guld.⁵¹

NYA KULTURYTTNINGAR I BENELUX UNDER 1500– OCH 1600-TALEN

Sir Banister Fletcher (1996) beskriver den nya byggnadsarkitekturen i Benelux med hur renässansen dekorativa motiv dyker upp runt år 1515 men att de första stora byggnaderna i stilen dateras till tiden runt 1530. Karaktäristiskt för stilen är de rikt dekorerade flervåningsgavlarna där dekorativt italianiserade uttryck snabbt ersatte den annars dominerande sengotiska stilen. Traditionen fortsätter i Belgiens civila arkitektur in i 1700-talet. Denna renässansstil med ursprung i Holland och Belgien med grannländer exporterades framgångsrikt till Skandinavien, Tyskland och Polen. Inte minst spreds stilen genom emigrerande arkitekter och genom de mönsterböcker av Hans Vredeman de Vries (1527–c1606) som populariserade en vokabulär av hermer, obelisker och slingrande akantusonament.⁵²

Under 1500-talet hade en ny stil utvecklas i Nederländerna som inbegrep gallerior med kolonner (loggior), *trompe-l'oeil*⁵³, ornament, fontäner och parterrer för ovanliga växter. Hos Hans Vredeman de Vries förekommer motiven i de självständiga, alltigenom axiellt placerade kvadratiska trädgårdarna, omslutna av gallerverk eller häckar. Ofta dominerade av Erasmus loggior omvandlade till utstuderad korsform, kvadrater eller labyrintkonstruktioner innehållande intrikata parterrer och fontäner. De Vries utformning av parterrererna präglas av individualitet och användande av exotiska växter, något som hade stor påverkan på norra Europa och inte minst Holland.⁵⁴

Vid renässansanläggningen och slottet Honselaarsdijk i Holland arbetade trädgårdsskaparen André Mollet (1600–1665) under åren 1632–35 med parterrererna strax intill slottet. För prinsen Fredrik Hendrik (1584–1647) och hans besökare var lustgården runt slottet en utvidgning av inomhuslivet och mycket av aktiviteterna var de samma, inne som ute. Lustgården fungerade som ett mikrokosmos skapat för och av prinsen i nära relation till hans upplevelsevärld och trosystem. Lustgårdens intellektuella och tematiska komplexitet demonstrerade ägaren som den publika

⁵⁰ Hahr, 1913, s. 220.

⁵¹ Hammar, 2000, s. 41–45.

⁵² Fletcher, 1996, s. 999.

⁵³ *Trompe-l'oeil* var en, på duk, målad perspektivisk fortsättning på trädgården som skulle förvilliga betraktaren att tro att trädgården var större och fortsatta ut i landskapet.

⁵⁴ Jellicoe, Goode och Lancaster, 1987, s. 390–91.

herreman som han var: lärd, karaktärsfull, hade ledarens förmågor, släktens arv och status.⁵⁵ Lustgården vid Honselaarsdijk var starkt påverkad av klassicistiska principer gällande symmetri, proportion och harmoni. Lustgården delades av mittgången och i sin tur i avdelningar där rektanglar, cirklar och kvadrater är inskurna i landskapet i form av bersåer, parterrer och häckar. Användandet av proportionssystem på numeriska eller geometriska talföljder var viktigt hos de klassiska arkitekterna som Vitruvius och senare renässansarkitekter som Alberti. Att inkorporera ett proportionssystem representerade en vacker harmoni erhållen mellan sinne och materia, vilket kom från naturen och uttrycktes visuellt genom geometri.⁵⁶

Klassicismen var ett vanligt samtalsämne hos den framstående, bildade överklassen och inte minst adeln och studerades hos 1600-talets samtid, varför trädgård och byggnad måste ha framstått som en mental och visuell skönhet, få besökare borde ha varit ofamiljära med uttrycket och ägaren kunde förvissa sig om att betraktas som en moralisk och intellektuell auktoritet. Lustgården i Honselaarsdijk innehöll avdelningar för spel, grottor, fontäner och ovanliga och exotiska växter. Skulpturerna kom från Frankrike och motiven var heraldiska, arkaiska som Diana, Venus, nymfer, herdor och herdinnor men påminde även om krigisk kraft genom Mars och Herkules.⁵⁷

DANSKT 1500– OCH 1600-TAL

KULTUR

Med hänsyn till konst och litteratur kallas perioden från lutherska reformationen år 1536 fram till enväldet införande 1660-61 för den danska renässansen.⁵⁸ Det var främst i handelsstäderna och inte bland bönderna som man märker av renässansens kulturyttringar. Det var dels byggnaderna, inspirerade av den holländska renässansen, dels ett växande antal målningar och kopparstick i de välbärgade borgarhemmen. Motiven var bibliska eller hämtade från den romerska mytologin föreställande Amor eller Bacchus, eller Cerces och Venus.⁵⁹ Den befolkningsklass där den sanna förbindelsen till renässansströmningarna rådde var Danmarks adliga godsägare. Perioden 1536–1660 var adelns politiska, ekonomiska och kulturella storhetstid. Borgarna och bönderna var kuvade i och med nederlaget i Grevefejden och för att inte lida samma öde som Christian II, vilken blev avsatt då han ifrågasatte adelns maktposition, valde kungen att regera med kretsen av högadel.⁶⁰ Christian IV var med sitt häftiga temperament, våldsamma aptit på bordets, vinets och sängens lustar, sitt engagemang i tidens, inte minst nederländsk, arkitektur, måleri, musik och sina impulsköp av stora mängder konst, i stor mån en sann renässansfurste.⁶¹

SKÅDESPEL I STAD OCH HOV

Djäknarna (skolgossarna) vid latinskolorna i Danmark skulle övas i värtalighet och retorik genom att framföra skådespel i offentliga och privata sammanhang. I handelsstäderna runt i Danmark förekom ofta skådespel på torgen och hos adeln var skådespel en del av underhållningen vid fester. Att sätta en tydlig gräns mellan professionellt och amatörmässig teater är svårt, då djäknarna inte studerade för att bli skådespelare men deras undervisning i till exempel retorik var grundläggande för scenisk verksamhet. Vid de större hoven, kanske främst det kungliga, förekom den rena amatörteatern med hovet som aktörer, handlingen var ofta arkaisk med allegoriska anspelningar och teman från antikens Rom. Under slutet av 1500-talet blev det vanligare med

⁵⁵ Tucker, 2006, s. 218–220.

⁵⁶ Tucker, 2006, s. 221.

⁵⁷ Tucker, 2006, s. 222.

⁵⁸ Scocazza, 2006, s. 44.

⁵⁹ Scocazza, 2006, s. 51.

⁶⁰ Scocazza, 2006, s. 52.

⁶¹ Scocazza, 2006, s. 60.

professionella teatergrupper som reste runt i Europa för att ge föreställningar vid de olika hoven och vid det kungliga hovet i Köpenhamn förekommer uppgifter om skådespel från 1500-talets sista decennier.⁶²

Skådespelen blev oftast uppförda utomhus medan det var ljust men inomhus förekom om någon större sal fanns att tillgå. Scenen byggdes temporärt av plank upphöjt på tunnor med enkla kulisser och en avdelning bakom scen för skådespelarna. Sedan medeltiden fanns traditionen kvar att förlägga scenen direkt på marken och kombinerade denna med flera mindre områden utanför, så kallade simultanscener, där handlingen kunde fortgå.⁶³

MUSIK VID HOVEN

Musiken vid Christian IV:s hov blomstrade och med musiker och musik hämtat från Europa var kvaliteten hög. Hovmusiken var representativ för de stilar som florerade på kontinenten, och med den omsättning på musiker som fanns i kapellet speglades ständigt de senaste stilarna i repertoaren. Under hela Christian IV:s regeringstid, bortsett från de mest krigsdrabbade perioderna, fanns ett välorganiserat musikliv med en stor stab av musiker vid det kungliga hovet.⁶⁴ Musikerna hämtades från hela Europa genom kontakter med de olika hoven; holländska, polska, och inte minst engelska musiker verkade vid hovet. Christian IV:s ambition var att utbilda inhemska musiker i utlandet, men detta tog tid, varför man anlidade utländska musiker.

Lutenisten John Dowland (c1562–1626) är den mest omtalade av de musiker som verkade vid det kungliga hovet i Danmark, inte bara i modern historieskrivning utan även under sin samtid. Gagat som Christian IV fick betala var högt, men behållningen var nog stor. Inte minst utmärker sig inte mindre än tre av Dowlands verk som tillkom och gavs ut i Danmark: *Songs or Ayres II* 1600, *Songs or Ayres III* 1603 och *Lachrymae or seven Tears...* 1604. Det senare verket är femstämmiga danser för luta och gambor.⁶⁵

Christian IV var mån om att hålla sig ajour med den senaste musiken, och den senaste musiken var italiensk. Under 1600-talets första år skickade han åtskilliga musiker till Norditalien och då främst Venedig för att studera komposition, sång och instrumentalspel.⁶⁶ Namnen är än i våra dagar välkända på de italienska musikerna vid Markuskatedralen i Venedig: Giovanni Gabrieli (c1557–1612) och inte minst Claudio Monteverdi (1567–1643) som verkade för en stil med massiva ackord som ersatte den tidigare, intrikata polyfonin. Gabrieli förvaltade traditionen med flerkörighet, där olika körer bestående av olika instrumentgrupper eller sånggrupper sjöng och spelade mot varandra, på olika platser i kyrkan. Kompositionssättet blev så småningom vanligt i Europa och påträffas framförallt i Tyskland, Holland och Skandinavien.⁶⁷

En av de danska musiker som sändes till Venedig var den holländska, blivande kapellmästaren Melchior Borchgrevinck. Han efterlämnade sig en anmärkningsvärd insats i form av ett stort samlingsverk av italienska madrigaler i två delar: *Giardino novo bellissimo di varii fiori musicali scielitissimi*. Titeln kan översättas med ”Ny, mycket vacker trädgård av olika, väl utvalda musikaliska blommor” och innehåller inte endast verk av Borchgrevinck själv utan framförallt av italienska tonsättare.⁶⁸ Även i detta sammanhang bör påpekas att det inte går att tala om dansk musik, lika lite som dansk trädgårdskonst eller dansk arkitektur. De madrigaler som den nydanska Borchgrevinck skrev för den danska kronan var italienska i sin stil, även om han själv inte var italienare.

⁶² Bojsen, 2006, s. 167–168.

⁶³ Bojsen, 2006, s. 169–170.

⁶⁴ Schiørring, 1977, s. 145.

⁶⁵ Schiørring, 1977, s. 148.

⁶⁶ Schiørring, 1977, s. 150.

⁶⁷ Grout & Palisca, 2000, s. 285–287.

⁶⁸ Schiørring, 1977, s. 152.

I och med freden i Brömsebro 1645 och de stora stadsekonomiska bakslagen som följde reducerade Christian IV sitt kapell till att omfatta åtta sångare och sju instrumentalister. Kvaliteten sänktes säkert inte och den allmänna trenden i Europa gick mot mindre ensembler med mer solistisk besättning.⁶⁹

MUSIKINSTRUMENT FÖR STAD OCH HOV

De instrument som var aktuella under det tidiga 1600-talet i hela Europa och då även Danmark var stränginstrument, blåsinstrument och klaverinstrument. Stränginstrumenten representerades av dels de som knäpptes: cembalo, luta och teorbo, dels de där stråke användes, som viola da gamba och senare under 1600-talet violiner. Cembalon är ett stränginstrument som liknar en mindre flygel och användes för att förstärka harmonin och basstämman i verken, ofta tillsammans med teorben som är ett gitarrinstrument med mycket lång hals och ett stort antal strängar. Teorben har samma form som lutan, men den senare har en kortare hals och klingar högre. Viola da gamba användes länge, inte minst i England, i *consort*-spelandet där man spelade med instrument från samma familj. Gamban fanns i flera storlekar och fyra eller fem gambor kunde därför själva utgöra en ensemble, en så kallad *consort*. Ofta kombinerade man gamborna med andra instrument och då talade man om *broken consort*. Blåsinstrumenten under det tidiga 1600-talet utgjordes av tidiga oboer, fagotter, sinka, basuner och trumpet. De populäraste blåsinstrumenten var sinkan, basunen och trumpet. Den tidiga oboen utgjordes av skalmejan som var mycket ljudstark och lämpades bäst för utomhusspel, ofta i militärmusikkårer. Den tidiga fagotten, dulcianen, var ett basinstrument som lämpade sig väl för inomhusbruk tillsammans med sinkan som var uppskattad för det var den som mest liknade den mänskliga rösten.

En särställning hade trumpet. Som signalinstrument var instrumentet nästintill livsviktigt för människorna under 1600-talet och långt in på 1700-talet. Förutom att tjänstgöra i de främre leden under krig och där tjäna som kurir och signalgivare var den civila rollen som tornblåsare viktig. Tornblåsaren markerade tider på dygnet men framförallt varnade han för stadsbränder.

NYA STRÖMNINGAR

Under 1650-talet omdanades kapellet som en följd av en ny kapellmästare och att Fredrik III efterträdde Christian IV. Det nya kapellet blev nu mer eller mindre helitalianiserat och framför allt sångarna, tenorer, altar och kastrater hämtades från Italien och inte från Danmark. Musiken som framfördes var mest skriven av kapellmästaren Kaspar Förster (1616–1673), Giacomo Carissimi (1605–1674) och Heinrich Schütz (1585–1672).⁷⁰ Modet på kontinenten gick ganska snart åt det franska och inte minst Fredrik III gemål Sofie Amalie vurmade för allt som var franskt. Ludvig den XIV:s inflytande var oinskränkt och musikstilen ändrades snabbt, 1652 anlätades en fransk sångare och tidigare hade en fransk dansmästare anlåtats. En fransk luta- och cembalovirtuos anställdes och förändringarna kulminerade när Pascal Bence anlätades för att etablera en stråkensemble i fransk stil.⁷¹ Musiken bestod av dels baletter, dels danssviter bestående av allemande, courante, sarabande och gigue.⁷² Den första och den tredje dansen var långsamma och dansades med värdighet medan den andra och fjärde var snabba danser.

⁶⁹ Schiørring, 1977, s. 193–194.

⁷⁰ Schiørring, 1977, s. 256–257.

⁷¹ Schiørring, 1977, s. 261.

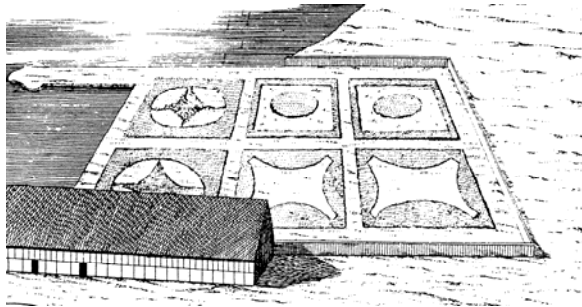
⁷² Schiørring, 1977, s. 262.

TRÄDGÅRDAR UNDER 1600-TALET

1600-TALET'S DOKUMENTÄRA TRÄDGÅRDSKÄLLOR

BURMAN-FISCHERS 'PROSPECTER'

Fortifikationsofficeren och kartritaren Gerhard von Burman (1653–1701) utbildades antagligen till kartograf under sin utlandstjänst åren 1672–75.⁷³ I samband med beställningen på en ny

Figur 1. Trädgården vid Svaneholm. Ur Burman-Fischers 'Prospecter'. (ur Kroon, 1957, opag.)

Skånekarta tillkom perspektivteckningar på ett antal skånska gods. Teckningarna skulle antagligen

fungera som förlagor till kartan som enligt Burman själv skulle innehålla naturtrogna avbildningar i färg på ett stort antal skånska gods.⁷⁴ Baserat på dokumentärt källmaterial antar Schwerin 1949 att teckningarna borde ha tillkommit under åren 1682–1684. Kartan överlämnades enligt Burman till Karl XI 1685 men är idag, liksom teckningarna, förkomna.

På 1750-talet påträffades Burmans teckningar av Abraham Fischer (1724–75) som publicerade dem med hjälp av kopparstickarna P. E. Gregingius (1737–63) och C. E. Bergqvist (1711–81) (Figur 1).⁷⁵ Teckningarna publicerades under titeln: *Prospecter af åtskillige märkvärdige Byggnader, Säterier och Herre-Gårdar uti Skåne* (1756).

BURMANS KRAGEHOLMSTECKNING

Kvar av Burmans teckningsproduktion finns i modern tid endast en avbildning av Krageholm från 1699. Den inte var ämnad för Burmans skånska kartprojekt utan för greve Carl Pipers planerade inköp av gården.⁷⁶ Teckningen är dock viktig eftersom den kan ge en fingervisning om Burmans tecknarstil och hur han såg på trädgård och dess detaljer. Genom att jämföra teckningen med sticken kan man se vad som Burman själv kan ha ritat och vad stickarna lagt till. I svart/vitt avbildar Schwerin (1949) teckningen som skall finnas i Krageholms arkiv på Krageholm; efterföljande diskussion utgår från detta tryck.

Teckningen är enkel; fokus ligger på byggnaderna som även de är enkelt ritade varför till exempel eventuell fasaddekor inte framgår. Av landskapsavbildningen finns mycket övrigt att önska; vad som framgår är en allé fram till gården och herrgården, ett öppet, helt oskrafferat betes- och åkerlandskap breder ut sig med skogar i bakgrunden. Strax bakom godset ligger en anläggning som ger känslan av trädplantering, den omger åtta rektangulära kvarter, begränsade med centralaxel och tvärgångar. Onekligen måste det vara en trädgård. Vegetationen på teckningen utgörs uteslutande av träd; i förgrunden ses uppstammade alléträd, träden i skogen är större än de i trädgården, trots att trädgården ligger närmare i bilden. I trädgården syns två olika träd avbildade, dels de som skulle kunna vara fruktträd; placerade regelbundet med en urskiljbar allé i mitten, dels en yttre trädrad med höga, smala kronor. Men av de åtta kvarterens innehåll framgår intet mer än en homogent färglagd yta.⁷⁷

⁷³ *Svenskt konstnärslexikon*, uppslagsord "Burman, Gerhard von".

⁷⁴ Schwerin, 1949, s. 23–24.

⁷⁵ *Svenskt konstnärslexikon*, uppslagsord "Burman, Gerhard von".

⁷⁶ Schwerin, 1949, s. 34.

⁷⁷ Schwerin, 1949, s. 29.

Om Fischer hade liknande teckningar som underlag för sticken fanns det nog mycket kvar att tolka för kopparstickarna. Var själva trädgårdarna sammanfattade av en homogent färglagd yta fanns alla möjligheter för stickarna att komponera egna lustgårdar. Det som faktiskt framgår av teckningarna är trädgårdarnas yta samt storlek och i viss mån former på träden. Att träden i skogen, som ligger bortom trädgården i bilden, är större än trädgårdens träd kan ju visa på skillnaden mellan natur och

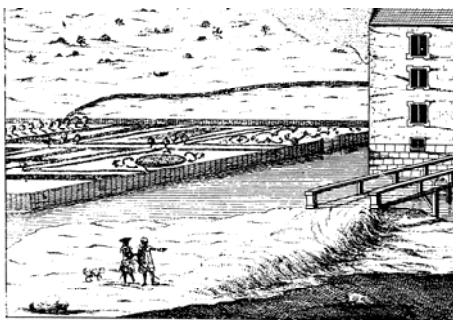

Figur 2. Trädgården vid Tunbyholm.
Ur Burman-Fischers 'Prospecter'.
(ur Kroon, 1957, opag.)

Krageholmsteckningen. Det finns, som vi kommer att se, all anledning att förhålla sig kritisk till hur Fischer framställer såväl landskap som trädgårdar i *Prospecter...* och Burmans Krageholmsteckning stärker argumenten för denna kritik.

DE FISCHERSKA TRÄDGÅRDARNA

John Kroon (1957) skriver i förordet till nytrycket av de Burman–Fischerska prospekten att så länge originalteckningarna är förkomna är det omöjligt att bestämma förändringen mellan original och stick. Teckningarna var säkerligen ganska summariska i fråga om såväl landskap som arkitektur, varför Kroon antar att kopparstickarna arbetade efter en given schablon.⁷⁸ Schwerin ger vidare den viktiga kommentaren att Burmans teckningar tillkom i och med det skånska kartprojektet, någon annan beställning hade han inte under denna tid, då det fanns en tidspress att få kartan över den nya provinsen färdig. Antagligen skulle bilderna komplettera kartan. Resultatet blev därför att godsens huvuddrag tecknades och smådetaljer som gaveldekor, utsmyckningar runt fönster och portar utelämnades. Inte heller omgivande landskap borde vara representativt i Fischers stick där de skånska betesmarkerna och åkrarna har förvandlats till ett platt och ödsligt månlandskap; förvisso ett uttryck som passar bra för den som ritar för en karta.

Figur 3. Trädgården vid Marsvinsholm.
Ur Burman-Fischers 'Prospecter'.
(ur Kroon, 1957, opag.)

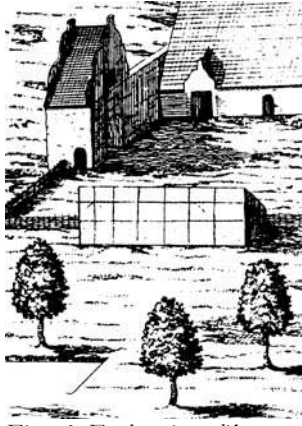
Schwerin skriver: "Staffaget ... ha väl kopparstickarna kunna placera dit liksom ytterst enkla, schematiska trädgårdsanläggningar, vars överrensstämmelse med verkligheten är omöjlig att kontrollera".⁷⁹ (Figur 2–3)

Som beskrivits ovan skulle huvuddragen i trädgårdarnas översiktliga planering kunna ha framgått av Burmans original, åtminstone vittnar sticken om det. Planeringen är renässansens; ofta med tydlig mittgång och efter den centerade, rektangulära eller kvadratiska kvarter. Trädgårdarna är nästan uteslutande inhägnade av plank och ligger mycket sällan centrade mot huvudbyggandes fasad utan planeringsmässigt skilt från byggnaderna. Det

⁷⁸ Kroon, 1957, utan paginering.

⁷⁹ Schwerin, 1949, s. 36.

är i detaljplaneringen som man börjar tvivla dels på att stickarna har låtit sig instrueras av Burmans teckningar, dels att det överhuvudtaget är trädgårdskunniga stickare som har tagit sig an uppgiften. Mot Dahlberghs *Suecia antiqua* (1716) förefaller Fischers stick snarast diletantiska; även om trädgårdarna Dahlbergh avbildade och senare lät sticka kanske aldrig har sett ut som i *Suecia*, är åtminstone sticken övertygande.

Figur 3. Ett hus, inte olikat ett Pomeranshus, i trädgården till Dybeck. Ur Burman-Fischers 'Prospecter'. (ur Kroon, 1957, opag.)

Så som jag ser det använde Fischers stickare cirka tio gestaltningsmotiv till kvarteren i de stick som hade trädgårdar (se bilaga). Kvarteren är återgivna med skrafferade partier som antyder odlad yta och delvis tomma partier med enstaka skraffering som ger känslan av hårdgjord yta. Enstaka träd är antingen placerade centralt i kvarteren eller i kvarterens hörn och parterrer återges med tämligen planlösa broderier. Förhållandet mellan de olika kvarteren verkar slumpartat och någon symmetri dem emellan finns sällan. De uppvuxna, lummiga kvarteren som syns i till exempel Matthues Merians avbildning av Heidelberg (figur 4) är långt borta; på sånär eventuellt staffage är trädgårdarna lika öde som Fischers omgivande landskap.

Angående träden i Fischers trädgårdar strider placeringen mot den gängse teorin i samtida litteratur. Man ansåg att träden skuggade och sög för mycket vatten, varför de aldrig placerades i parterrererna.⁸⁰ Träd placerades i egna odlingar utanför lustgården där de kunde stå med rätt avstånd utan att skugga ut andra plantor eller konkurrera med vattentillgången.

I övrigt finns inte mycket att säga om Fischers trädgårdar. Beträktaren får känslan av att en och samma trädgårdsmästare konsekvent har genomfört i stort sett samma trädgård på alla skånska gods. Några för trädgården utmärkande byggnader förekommer sällan, eller åtminstone är det svårt att övertygas om att till exempel pomeranshus förekom i de skånska 1600-talsträdgårdarna. Endast vid trädgården i Dybeck förekommer något som skulle kunna likna ett pomeranshus (se figur 3), men återigen vet vi inte vad som har hänt mellan teckning och stick.

DETALJER I NÅGRA DANSKA 1600-TALSTRÄDGÅRDAR

Om Kongens Have i Köpenhamn skriver Hakon Lund (2000) att trädgårdens orientering i förhållande till bygganden blev ganska slumpartad, så som ofta i nordeuropeiska renässansanläggningar. Av en barockträdgård kunde man förvänta sig att trädgården placerades axiellt mot byggandens huvudfasad.⁸¹

År 1673 stod änkedrottningen Sophie Amalies (1628–85) nya, privata slott färdigt. Stilen var det italienska casinots, tidens franskorienterade stil till trots, vilket rimligen hade att göra med Amalies släkting som var ingift i hos en norditaliensk hertig. Trädgården anlades dock inte i den italienska, vid det här laget omoderna, stilen, utan i den nya franska, klassicistiska (även kallade barocka) stilen, som den franske trädgårdsarkitekten Andre le Nôtre (1613-1700) företrädde. Slottet sattes i relief genom att göra det till centrum i helheten och perspektivet, sedan komponerades trädgården så att den följde bestämda, koordinerade axlar och där det var möjligt skulle huvudaxeln skära genom slottet. Det skulle vara luft runt huset och där fick inte finnas några träd tätt inpå, parterrererna skulle ligga vid slottets fot och här kunde anläggas dammar.⁸² Hela skalan blev större än tidigare; de äldre trädgårdarna hade haft en mänsklig skala, men den nya stilen var betydligt mer voluminös. Själva lustgården byggdes efter Le Nôtres principer och när den blivande hovarkitekten i Stockholm, Nicodemus Tessin d.y. (1654–1728), besökte

⁸⁰ Christensen, 1999, s. 87.

⁸¹ Lund, 2000, s. 23.

⁸² Lund, 2000, s. 50.

anläggningen konstaterade han att parterrererna till stor del var kopior på parterrererna framför orangeriet i franska Chantilly.⁸³

Efter den livliga beskrivningen av trädgårdsanläggningen vid dåvarande Amalienborg lägger Hakon Lund (2000) en klart negativ värdering om anläggningen vid Søholt: att det stelbenta användandet av cirkelpassaren och de perifera kanalerna i anläggningen snarast pekar mot Holland än mot Frankrike. Användandet av rena cirklar och halvcirklar hör långt mer hemma i Holland,⁸⁴ stilen är det sena datumet till trots (Søholt anlades under 1690-talet), det kan författaren ha rätt i, men stilen är snarast renässansens än den nya barockens och förefaller endast stelbent vid en jämförelse med den senare. Vad är i så fall inte barockträdgården jämfört med den engelska landskapsparken i stelbenthet? Även ritningar ämnade för Fredrikborgs Have tillkoma under 1690-talet visar på tydliga renässansdrag. Tessin d.y. ritade på samma trädgård under 1600-talets sista år men någon omläggning kom aldrig till stånd.⁸⁵

Annie Christensen ger i *Haverne – dengang* (1999) ett försök till en dokumentär känsla av hur de danska kungliga och adliga trädgårdarna kan ha sett ut på 1600-talet. Översikten är viktig i föreliggande framställning för att bidra med de detaljer som byggde upp 1600-talets trädgårdar; Christensen har möjlighet att ge trädgårdarna ett 'möblemang' och inte minst färger; något som de samtida kopparsticken aldrig kan.

Johannes Peschelius beskrev i *Garten Ordnung* (1597) hur gångar och bäddar skulle skiljas åt antingen med brädor eller med hårdbränd klinker. Peschelius poängterade att klinker lätt går sönder och att bräderna snart ruttnar, varför han även nämnde att gränsen kan dras med en smal bård av gräs. Dock menade han, att det senare ger en hög skötselinsats. Christensen kommenterar att kantningen med gräs mycket väl kan vara föregångaren till barockens buxbomsinfattningar; till Gottorp köptes buxbom 1625 och 1626 från Fredrichstad. Att buxbomen skulle användas till kantning är inte självklart; i Heidelberg hade buxbom används som kant under åren 1613–18 och Claude Mollet använde buxbom i Saint-Germain-en-laye så tidigt som 1595, medan Ferrari i Italien fortfarande 1630 använde klinker. Förutom buxbomen från Fredrichstadt köptes tibast till Gottorp 1621 och året efter köptes tretton tulpaner. Peschelius skrev att gångarna kan beläggas med klinker men att det ger en stor skötselinsats, Georg Viescher skrev i *Blumen Garten* (1645) att gångarna bör beläggas med sand till en halv fots djup för att gödselvattnet inte skall rinna över skorna. Peter Lauremberg skriver i *Die ädle Garten Wissenschaft* från 1671 att bäddarna skall vara högst på mitten för att växterna skall synas bättre och att de platta bäddarna är ett utländskt mode.⁸⁶

Utmed anläggningens långsidor byggdes ofta arkader med rödmålade bågar. I anläggningen vid Giddelfeldt finns motsvarande arkader kvar, vilka är fem meter breda och sju meter höga. I den norra arkaden möblerades med en bänk för varje utgång från trädgården och i södra arkaden ställdes bänkarna utanför, allt som allt tio bänkar.⁸⁷ I rosenträdgården vid Nykøbing byggdes 1643 en arkad med åtta alnar höga och åtta alnar breda bågar som målades röda. Totalt byggdes 138 bågar, det framgår dock inte hur lång arkaden var.⁸⁸

I dokumenten som rör Gottorp finns verifikationer på inköp av över fem hundra svarvade knoppar, dessa kan ha använts som krön på staketstolpar som snabbt skulle ge form i den nyanlagda trädgården. Många av kvarteren var inramade med vågformigt klippta häckar och en knopp krönte toppen på varje våg. Kvarteren i en av anläggningens trädgårdar var infattade med låga buxbomshäckar och låga, dubbla almhäckar medan blomsterkvarteren var avgränsade mot

⁸³ Lund, 2000, s. 52.

⁸⁴ Lund, 2000, s. 78–79.

⁸⁵ Lund, 2000, s. 91.

⁸⁶ Christensen, 1999, s. 21–24.

⁸⁷ Christensen, 1999, s. 33.

⁸⁸ Christensen, 1999, s. 66.

gångarna av avenbokshäckar. Mot öster avslutades trädgården med dubbel almhäck som var tillräckligt låg för att inte hindra solljuset men så hög att den skyddade mot vinden. Vid denna tid ansåg man att det östliga ljuset var det bästa för växterna i trädgården, alla häckar var stramt klippta och man kan anta att häckarna mot väster var ganska höga. På porten för genomfart i trädgården var vinlöv målade liksom trädgårdsperspektiv för att optiskt förlänga trädgården ut i landskapet.⁸⁹

För att få en känsla för anläggningens proportioner kan nämnas att 1634 inköptes 400 almar, 500 hagtorn och 1000 liguster från Holland till Gottorp. En bildhuggare hämtades från Hamburg för att producera fjorton hermer, fyra pyramider och omgestalta sju gamla bågar och göra en ny samt fem postamenter till hermerna. I början av 1700-talet stod 32 hermer i trädgårdens första åtta kvarter, sexton av dessa var placerade som vakter av ingångarna till lustgårdens fyra kvarter det vill säga från mittgången och tvärgången dessa sexton par bågar. Fyra av bågar var överst prydda med kulor, de fyra andra med pyramider. De resterande sexton hermerna var placerade vid ingångarna till fyra andra kvarter, men dessa bar inte bågar. Senare inköptes ytterligare sex stora statyer som förgylldes samt ett större och ett mindre bord i sten för trädgården.⁹⁰

Två fontäner i sandsten var placerade i parterrkvarteren, i korsgångarnas skärningspunkter. Den nordliga fontänbassängen var åttakantig och på en sockel stod Actaeon med fyra hundar och nymfer. Den nordliga bassängen var utförd i kombination med fyrkanter och halvcirklar och på sockeln stod Herkules med musselskal och havsgudinnor. Det finns ingen dokumentation om hur fontänerna försörjdes med vatten och tryck, men Christensen menar att det vanligaste i Norden var hästkraft medan holländarna använde vindkraft.

För att avgränsa gångar och bäddar i trädgården vid Rosenborg användes räcken som var byggda i trä, och målades i brun oljefärg. Så sent som 1647 och 1648 målades fortfarande träkonstruktionerna i trädgården⁹¹, räckena i rött och knopparna i vitt.⁹² Christensen menar att användandet av buxbom som kantning av bäddarna inte var allmänt i norra Europa under det tidiga 1600-talet. Till Rosenborg köptes inte buxbom, och det är troligt att bräder eller klinker användes. Man följde Peschelius råd att lägga klinker på gångarna i en av trädgårdarna, och man valde ölandssten i en annan, han skriver inte om buxbomkantning utan om klinker och bräder, varför det kan vara rimligt att hela Peschelius koncept användes.⁹³

I trädgården vid Rosenborg installerades figurer i lera och större statyer som senare målades, statyerna var gjorda i såväl marmor som metall.⁹⁴ I trädgårdens vattenkonst cirkulerade sällan vattnet eftersom det var väl så stort problem att leda vatten till anläggningen som att leda tillbaka vattnet till reservoaren. Det fanns flera vattenanläggningar i trädgården, så kallade brunnar, då ordet fontän ännu inte brukades i Danmark.⁹⁵

Runt i Rosenborgs trädgårdar byggdes arkader med spaljerade persikor, 400 plantor köptes för ändamålet. 1651 köptes tjugotvå *blaa Muscotel wim Rancker* och året efter målades 380 käppar i ene i rött och vitt som skulle användas till ungräd och senare målades ytterligare 560 enekäppar i rött för ungräd. Staketdörrarna till blomsterkvarteret målades i rött och vitt.⁹⁶

I Sophiamaliehaven byggdes tre bassänger med fontäner, två av dem murades med klinker och ”Semmendt” (cement), en rund byggdes helt i granitblock, golven i alla tre fontänerna belagdes med klinker.⁹⁷

⁸⁹ Christensen, 1999, s. 33.

⁹⁰ Christensen, 1999, s. 36–37.

⁹¹ Christensen, 1999, s. 81.

⁹² Christensen, 1999, s. 118.

⁹³ Christensen, 1999, s. 91.

⁹⁴ Christensen, 1999, s. 100–101.

⁹⁵ Christensen, 1999, s. 101–105.

⁹⁶ Christensen, 1999, s. 122.

⁹⁷ Christensen, 1999, s. 154.

TRÄDGÅRDAR I TOPOGRAPHIA GERMANIAE

Den tyske kopparstickaren och förläggaren Mattheus Merian (1593–1650) avbildade ett stort antal trädgårdar och landskap i anslutning till de städer och slott som föranledde verket *Theatrum Eupropaeum*.⁹⁸ Under Merians livstid gavs verket ut under namnet *Topographia Germaniae* och fullbordades så sent som 1723 i nitton band.

Bland de tydligast återgivna trädgårdarna i Merians *Topographia Germaniae* finner man lustgårdarna till Heidelberg med två översiktliga planscher och en detalj på lustgårdens grotta, lustgårdarna till slottet Hessen med två översiktliga planscher och de furstliga lustgårdarna vid Köthen.

Trädgårdsavbildningarna är intressanta i Tomarp-kontexten då de kan komplettera bilden av hur en trädgård kan ha sett ut i Skåne under mitten av 1600-talet. De volymer som är aktuella för framställningen gavs ut åren 1645–54 och borde vara högaktuella för den tid som arbetet ämnar behandla. Tomarps ägare, Ove Giedde, var berest och hade inte minst besökt tyska och Nederländska furstehov och universitet under sin utbildning. Förvisso är de tre trädgårdarna i Heidelberg, Hessen och Köthen alla syd- eller mellantyska, men trädgårdskonsten var vid denna tid snarare europeisk än nationell och de trädgårdar som borde vara aktuella för den östdanska provinsen var snarare italienska genom Tyskland/Holland än direkt italienska.

LUSTGÅRDARNA VID HEIDELBERG

I sin framställning av lustgårdarna i Heidelberg utgår Merian från dess skapare Salomon de Caus bok om slottet och lustgårdarna. Fritt tolkat skriver han:

Där ur lånar vi följande: Slottet ligger ungefär 90 meter⁹⁹ högre än staden, uthugget och Bleygewicht tillpassat. Invid slottet jämnades det ur för en stor lustgård, på vilken mindre utjämnningar gav plats för trädgårdar med underliggande terrasser. Trädgården var alltigenom vacker; där fanns bland annat en pomeransträdgård med trettio stora, och omkring fyra hundra mindre pomeransträd. Blomstergården var 17 meter¹⁰⁰ lång och 58 meter bred, den hade en liten fiskdamm där vattensystemet från trädgården avslutades.¹⁰¹ Blomstergården hade olika brunnar och många sprutande vattenkonster, *welche wann man sie allesambt springen hat sehen wollen / man wol eine Stund damit zugebracht hat*¹⁰² (Ungefär: när man har sett all vattenkonst, har man tillbringat en stund väl.)

Det landskap (sid. 25, fig. 4) som Merian låter betraktaren ta del av är snarast dramatiskt. Heidelberg ligger i en dalgång där floden Neckar delar staden i två delar; på berget söder om floden ligger slottet och trädgården. Uppe på sluttningen står betraktaren och skådar ut över milsvitt åker- och beteslandskap med återkommande bergskjedjor i fonden. Bilden är väl avvägd; det dramatiska landskapet spelar och konkurrerar med slottet och trädgården i förgrunden, betraktaren snarast slits från trädgården, blicken letar sig ständigt ut mot horisonten.

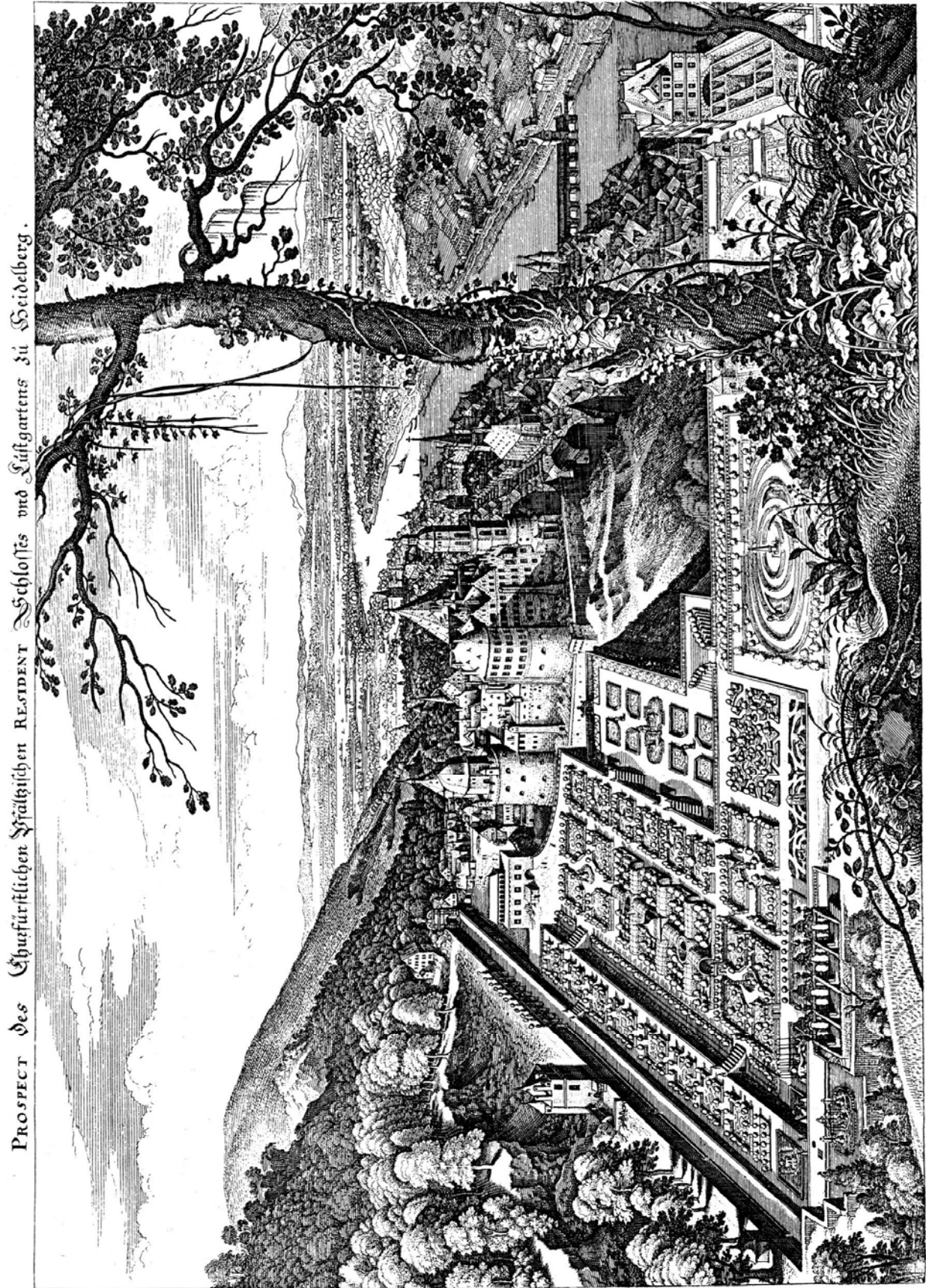
⁹⁸ Nationalencyklopedins Internettjänst uppslagsord: ”Merian, Matthäus”, 2006-11-20

⁹⁹ Merian 1645 skriver: ”Es ligt das Schloß ohngefehr auff die 300. Schuch dem *perpendicular*” Engström 1883 tar upp måttenheten Schuh (sic!) som en lokaltysk måttenhet. Om Schuh är synonymt med Schuch motsvarar 1 Schu(c)h omkring 0,29 meter.

¹⁰⁰ Ibid. Merian 1645 skriver: ”Der Blumengarte hatte sechzig Schuch in der Länge / und zwey hundert in der Breite.”

¹⁰¹ Merian 1645 s 42

¹⁰² Merian 1645 s 43

Figur 4. Merians vy över Heidelberg med dess slott, trädgårdar och landskap. (Merian, 1645, opag.)

Trädgården består av fyra terrasser där den nedre utgörs av två korsparterrer med en damm och fontäner. Trappor leder upp till den mellersta och största terrassen där sex mindre, inramade, kvadratiska parterrer samsas med fyra större korsparterrer med fontäner i korsets skärningspunkt.

Figur 5. Vattenparterr i Heidelbergs lustgård.¹⁰³

De avgränsade parterrerna kantas av små träd, kanske de fyra hundra pomeranserna som Merian nämner i sin text. Den enorma, välvda lövgången drar blicken till sig med sina tre sammanbundna korsgångar och de *bosco*-liknande, omgärdande kvarteren. Om man litat på Merians proportioner skulle lövgångarna vara omkring sju meter breda och minst lika höga. På terrassens norra del

Figur 6. Stjärnformad parterr i Heidelbergs lustgård.¹⁰⁴

skönjs ytterligare parterrer och något som närmast liknar sammanbyggda lövsalar. Nästan dolda är de väl utarbetade vattenparterrerna i terrassens östra del (figur 5); där syns en tretalig fontänanläggning med dammar gestaltade kring cirkelns geometri, där finns en öppen, stilla damm – kanske för fiskar, där finns slutligen en damm prydd med en större fontän. På andra terrassen finns även en intrikat gestaltad, stjärnformad parterr med flera mindre träd (figur 6).

Den tredje terrassen är smal och har åtta enkla parterrer och en vattenparterr med fontän. Den översta terrassen har en fyrdubbel, rumsbildande formation med portaler och en vattenparterr med fontän och en slutligen en stor trädkantad labyrintparterr med vattenkonster och en centrerad obelisk.

Det är svårt att dra några slutsatser som parterrernas mönster, de är ständigt för långt bort från betraktaren. Bilden ger dock en uppfattning om den översiktliga planeringen: parterrernas gångar var korsformade med centrerade statyer eller vattenkonst, det fanns mindre träd omkring parterrerna och stundtals var träden även centrerade i parterrerna; lövgångarna var fortfarande högaktuella gestaltningsmotiv.

LUSTGÅRDEN VID SLOTTET I HESSEN

Av Merian får man veta att

vid det furstliga slottet i Hessen har det anlagts en mycket berömd lustgård som är mycket vacker och kostbar, väl värd att se. Det finns ett eget *Tractat* om lustgården, publicerat i offentligt tryck, författat av lustgårdsmästaren Johann Köiern där man finner närmare beskrivningar av lustgården.¹⁰⁵

Merian nämner att i lustgården finns bland annat tre vackra fontäner varav den ene inköptes för 8000 ”gute gulden”.¹⁰⁶

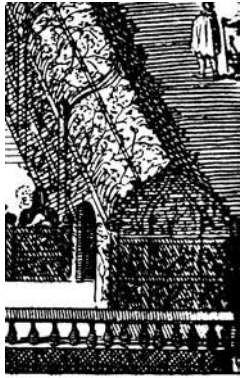
Lustgården vid slottet i Hessen är i huvudsak ingärdad av lövgångar med lökformade tak

¹⁰³ Merian 1645

¹⁰⁴ Merian 1645

¹⁰⁵ Merian 1654 s 117

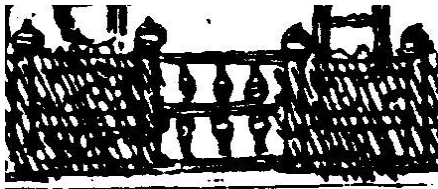
¹⁰⁶ Merian 1654 s 117

Figur 7. Lövgången i Hessens lustgård.¹⁰⁷

Figur 8. Staket i Hessens lustgård.¹⁰⁸

Figur 9. Grind i Hessens lustgård.¹⁰⁹

och spaljéer byggda på knoppkrönta stolpar. Väggarnas läktverk är byggt i tre våningar och taket består av en enkel läkt och nock, ingångarna är placerade mitt för lustgårdens gångar (figur 7). Varje parterr avgränsas av ett staket med tre läkter på likaledes knoppkrönta stolpar (figur 8). Höjden är svår att fastställa då stickets proportioner varierar, men någonstans runt midjehöjd verkar rimligt.

Mellan stolparnas knoppförsedda krön ornamenterar utskurna lejon, stjärnor, franska liljor, allehanda vilt, men också furstens initialer och året för trädgårdens grundläggande.

Något begränsar sikten genom staketets läkter, av sticket det svårt att tolka ut om där finns någon häck eller om växter slingrar sig i staketet; men det

är inte tomt i staketets rutnät. Grindarna in till parterrerna är enkla och är byggda likt staketet av tre läkter och med tre rundade stavar i varje ruta (figur 9). I de elva parterrerna återfinns en obelisk, två fontäner och ett mindre hus.

Mönstren i parterrerna är i huvudsak abstrakta; ett mönster baseras på en åttauddig stjärna, ett mönster med franska liljor och i två av parterrerna återfinns ett antal vapensköldar avbildade. Den parterr med två stora, ensamma vapensköldar har pryddes med en bänk där fem urnor med lökväxter är placerade. Vegetationen i parterrerna är låg, endast enstaka träd vid lustgårdens kanter sticker upp samt de fem urnorna med lökväxter. Om det inte vore för den vattnande trädgårdsmästaren i en av parterrerna skulle det ligga nära till hands att tolka de sterila

parterrerna som sten- och gruskreationer.

LUSTGÅRDARNA VID SLOTTET I KÖTHEN

”Det finns vid det furstliga slottet en synnerligen elegant, furstlig trädgård vilken är vida berömd. Den är försedd med många främmande växter, blommor och örter” skriver Mattheus Merian om lustgårdarna vid slottet i Köthen.¹¹⁰

Anläggningen vid slottet i Köthen är komplex; det går att urskilja ett antal trädgårdar med olika funktioner. Ätminstone två rena lustgårdar återfinns i sticket, den första är uppbyggd kring et dubbelkors med åtta kvadratiska parterrer inritade i en rektangel som ytterst avgränsas av en omkringliggande lövgång. I mitten finns ett lusthus med lökkupol men även parterrernas center markeras med träd. Parterrerna avgränsas av förhållandevis höga staket med träd i hörnen och på staketlängdens mitt. En labyrinth med lövkoja återfinns längre bort i bilden och en oregelbunden passagedel med lövgångar och staket. Bakom slottet, bredvid labyrinthen återfinns det som kan vara ett köksland med små, tätt placerade, odlingsbäddar. Bredvid slottet finns även en stor vattenparterr, omgärdad av staket och en låg trädrad och nedanför återfinns slottets trädodling, även den ordnad efter korset med lövgångar och träden placerade i prydliga kvarter.

¹⁰⁷ Merian 1654

¹⁰⁸ Merian 1654

¹⁰⁹ Merian 1654

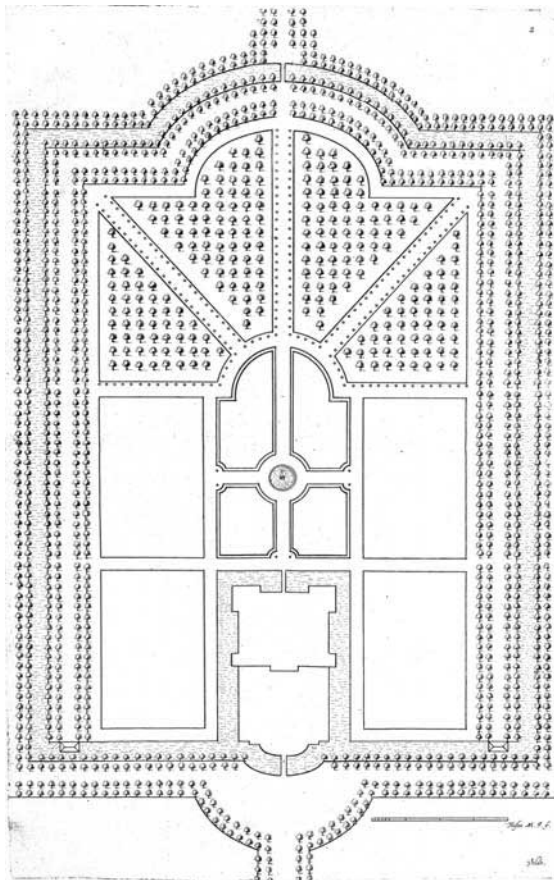
¹¹⁰ Merian 1650

1600-TALETS MÖNSTERBÖCKER

ANDRÉ MOLLET (1600–1665)

LE JARDIN PLAISIR/DER LUSTGARTEN/LUSTGÅRD (1651)

År 1648 nämns för första gången att den franske trädgårdsmästaren André Mollet (1600–1665) anlant Stockholm för att anlägga trädgårdar liknande de vid det kungliga palatset i Paris. Drottning Christina gav snart sin nya trädgårdsmästare uppgiften att författa och ge ut en bok om modern trädgårdsskötsel och om den nya franska trädgårdskonsten. Verket gavs ut 1651 efter tryckning hos Henrik Kayser och omfattade fransk, tysk och svensk översättning samt trettio kopparstick.¹¹¹ Karling 1969–70 framhåller uppgifterna om översättarnas arvoden, vilket bevisar att Mollet inte själv har skrivit boken på tre språk. Man får anta att den franska Mollet skrev på sitt modersmål och att översättarna utgick från den franska texten; trots allt har verket titeln *Le*

Figur 10. Generalplan ur Mollets Lustgård. Anläggningen är axiellt planerad med parterrer närmast huset och fruktträdgården i fonden. Hela anläggningen omgärdas av en kanal.

Jardin Plaisir och den tyska och svenska boken följer där efter. Att verket bearbetades av flera översättare¹¹² förklarar den konstanta nomenklaturförbistring som läsaren utsätts för. Mycket av det som Mollet beskriver var helt nytt för Sverige och översättarna valde att skapa nya termer för företeelserna och inte att låna ord rakt av från franskan. För en nutida läsare blir det till exempel inte självklart att ”Parterrer göras medh Löfwerck” är något så enkelt som franskans ”parterres en Broderie” (broderiparterrer). I fallet med broderiparterren är ”löfwerk” en översättning från tyskans term för broderiparterren: ”Laubwerk”.

I tredje kapitlet om fruktträd benämner Mollet platsen för odling av olika frukt bärande träd antingen ”trädgård” eller ”trägård” och ”verger” i den franska delen. Likaså använder han i sjätte kapitlet termerna ”kåhlgård” och ”kiökgård”, vilket motsvaras i den franska delen av ”*jardin potager*”. Att det inte, som i den traditionella nordiska kålgården, handlar om endast kålodling, framgår tydligt. Mollets kålgård är en köksträdgård där bland annat meloner, vitlök, rödbeta, pumpor och endiver återfinns. I Mollets framställning förekommer även ”blomstergården”, som i franska delen benämns ”*jardin a fleurs*”, där man odlade blommande växter som rosor, nejlikor, tulpan, anemon och

iris. Eftersom växterna inte fick skugga varandra var det här viktigt att i odlingen skilja de höga och de låga växterna åt i olika bäddar.

Om lustgården skriver Mollet att dubbla eller tredubbla rader av alm eller lind skall leda fram till huvudbyggnaden. På baksidan placeras broderiparterrer, ¹¹³ så nära att de kan ses genom

¹¹¹ Karling 1969–70 s 95–99

¹¹² Karling 1969–70 s 99

¹¹³ ”...skola Parterrer göras medh Löfwerck”, franska: ”estre construits les parterres en Broderie”

fönstren och utan hinder från träd eller höga häckar och staket. Lustgårdens gångar skall alltid mötas vid en på postament placerad staty¹¹⁴ eller vid centrum på en springbrunn, vid gångarnas kanter eller ändar kan perspektiv målas på duk.

Själva trädgården skall vara en tredjedel längre än vad den är bred men parterrererna skall dock vara i kvadratiska. I lustgården skall finnas boskéer och ”ängar”¹¹⁵ i vars mitt man kan bygga lusthus i trä¹¹⁶. Hela lustgården kan omgärdas av en tio famnar¹¹⁷ bred kanal med tillhörande gångar som är sänkta två eller tre fot¹¹⁸ under övriga lustgården (figur 10)

I avdelningarna som gångarna skapar, kan allehanda frukt bärande träd planteras eller kan en köksträdgård¹¹⁹ inrättas.¹²⁰ För att man inte skall behöva se köksträdgården¹²¹ mitt i lustgården kan höga, omgärdande staket eller plank¹²² sättas upp. Mollet skriver att man mycket väl kan ha köksträdgården och fruktträden i samma lustgård och att man inte tvunget måste anlägga en för ändamålet avsedd trädgård för nyttans växter.

BRODERIPARTERRERNA

Här uppå wille wij och nu något tala om Parterrer med Lööfvärck / Compartimenter, eler Affdeelingar på Torfwen / små Lustskogar / Will-gångar (ther man går wilse uthi) och om hwart och ett i synnerhet; hwart wij i förstonne wilje tillkänna gifwa / at man inga små Trää kan finna / hwilka til theras förfärdingar äre beqwämligare / än som Buxträät / emedan thet altijdh är grönt / och när thet wäl hålles widh macht / och såsom thet sigh bör / afstäckes / i tiugu åhr intet högre växer än till 4. eller 5. Tumar högt / hwilket och till våra be.te Parterrer fordras / på thet man them genom Fönstren kan see och medh theste större Liufigheet beskåda.

Ovanstående avsnitt är intressant därför att Mollet förklarar att parterrerernas broderimönster skall gestaltas med buxbom hållen på en höjd av fyra till fem tum (ca 10–12,5 cm). För den som inte kan få tag på buxbom, skriver Mollet, finns det en ”ört” vars blad liknar buxbomens men är tåligare för köld, han kallar den ”Liunggräs”. Den växer här i ”hopetals” i landets alla skogar:

Wijdare kan man och när man intet Buxträä hafwer / på thesse Orter i Swerige bruka en annan slags Ört at besättia bem.te Parterrer medh / hwilket på Swenska kallas Liunggräs / hwarts bladh see lijka uth som Buxträät / hwilket och mycket starkare är emoot Kiöldh och elackt Wäder: Thet finnes här i hopetals / och Wäxer här i Landet i alla Skoogar uthi stoor myckenheet.

I den tyska delen översätter Mollet liunggräs med ”lingräs” och i franskan till ”Liong-ris”. I franskan blev alltså gräset till ris: ett ris vars blad liknar buxbomens. Rimligen menar Mollet att lingonris kunde användas i parterrererna. Det är mindre troligt att Liunggräs skulle tolkas till ljung, vi kallar sällan ljung för ett ris och de har inte blad som liknar buxbomens.

Den första broderiparterren som avbildas är kvadratisk med sidan uppmätt till 42 famnar (ca 75 meter). Parterren har omgärdande ”rabatter” om sex fots (ca 1,8 meter) bredd, på vilka låga växter placeras och anlades invid drottningens palats i Stockholm. Vad Mollets menar med ”rabatt” i den svenska delen framgår i den franska då han där använder ordet ”*plattes bandes*”, en term som i dag är gängse för parterrens yttre ram. Angående växterna använder Mollet verbet ”*mettre*” i den franska texten som tyder på att växterna inte planterades utan just sattes, ställdes på rabatten; i den svenska texten skriver Mollet ”sättia” låga växter.

¹¹⁴ Mollet skriver ’Beläte’ vilket i tyska delen översätts med ’Bilder’ och i franska delen ’Statuës’.

¹¹⁵ Mollet skriver ’Änglarna’, tyska ”Wiesen”, franska ”prairie” (äng, ängsmark)

¹¹⁶ Mollet skriver ’Sommorswalar’, tyska ’Sommerlauben’, franska ’Pavillions de charpenterie’.

¹¹⁷ Här likställer Mollet fransk toils med svensk famn.

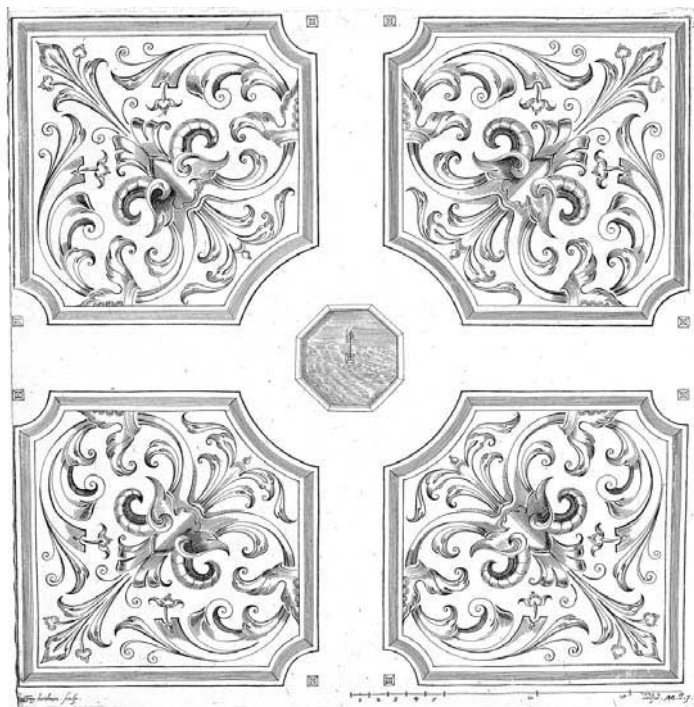
¹¹⁸ ”...deux, ou trois pieds plus basses”

¹¹⁹ Mollet använder i franska delen ’potager’ för köksträdgård.

¹²⁰ ”...Fruktbärande Trää plantera / eller och en käälgård anrätta”

¹²¹ Mollet skriver ’Käälgård’

¹²² Mollet skriver i franska delen: ”ou bien en faire potager, dont les dittes pallissdes haut pourront empescher la deformité.”

Figur 11. En av Mollets broderiparterrer i Lustgård. Denna anlades invid drottning Christinas slott i Stockholm, skriver Mollet.

(Figur 11)

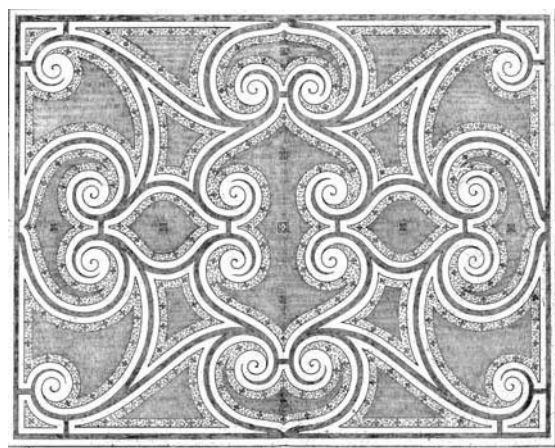
I texten till Mollets sjunde illustration utvecklas diskussionen kring de omgärdande rabatterna: de skall vara sex fot breda och besatta med fyrkantiga stenar där kärl med blommor placeras, mellan dessa stenar är ”Tårff” planerad. Denna ”tårff” kan i ljuset av den franska texten läsas som grästorv, eller grässvål; Mollet skriver: ”...entre iceux du gazon”.

I texten till åttonde illustrationen skriver dock Mollet att man i rabatterna med jämt avstånd kan plantera städsegröna buskar och små träd som väl beskärs som klot eller spetsiga pyramider. Här finns även plats för olika låga växter som tulpaner, ranunkler och anemoner. I den franska texten använder Mollet verbet ”planter”: nu handlar det alltså

inte om att ställa utan att plantera växterna i den yttre borden.

Mönstret till illustration nio skriver Mollet är ”endeels uthsatt medh Lööfwerck / endels medh Torff utlagt”, en prickad skraffering har hittills symboliserat rabattens gräs, och förutom broderimönstret påträffas nu samma skraffering i själva parterren.

GRÄSPARTERRERNA¹²³ ELLER ”ÄNGARNA”

Figur 12. ”Compartimenterna eller Afdeelingarna af Tårff”, skriver Mollet om det som ofta kallas gräsparterr.

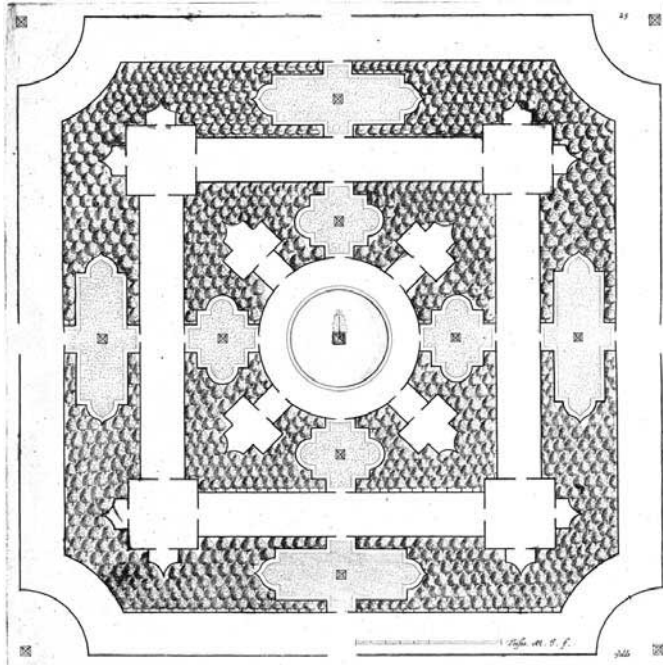
Det är oklart om det är

”Compartimenterna eller Afdeelingarna af Tårff och Blomster” som Mollet kallar ”Ängarna”. Det vill säga att de områden som inte har av buxbom broderade mönster kallas ängar och de områden som har buxbomsmönster kallas parterrer. Av de illustrationer som beskrivs efter det inledande ”Compartimenterna eller Afdeelingarna af Tårff...” är alla homogent genomförda utan broderier, dessa har endast gångar, rabatter och gräs. (figur 12) Mollet har konsekvent behandlat trädgårdens olika delar, om ej med tydliga rubriker så åtminstone i sammanhållna avsnitt, och avsnittet om ”Compartimenterna eller Afdeelingarna af Tårff...” är väl sammanhållet och tyder snarast på den för tiden så karakteristiska avsaknaden av utvecklad

¹²³ Mollet använder själv aldrig begreppet ”gräsparterr”.

nomenklatur. Rimligen skiljer Mollet på broderiparterr och ”Compartimenterna eller Afdeelningarna af Tårff...”, men frågan är om de senare är synonymt med de tidigare nämnda ängarna där lusthusen skulle återfinnas.

BOSKÉER,¹²⁴ LABYRINTER¹²⁵ OCH GÅNGAR

Figur 13. En av de boskéer med lövgångar och lövsalar som Mollet beskriver i *Lustgård*.

Boskéernas utvändiga avgränsningarna skall göras

med avenbok¹²⁶ eller liguster¹²⁷ och inom dessa häckar¹²⁸ skall olika små buskar¹²⁹ planteras. Dessa boskéer skall locka till sig vilda fåglar och bli likt ett naturligt fågelhus, men Mollet anser att det blir mycket vackrare med det naturliga. Över salarna som bildas där gångarna möts kan snickrade spaljéer byggas och välvas över gångarna så att lövsalar bildas. (Figur 13)

När labyrinter skall anläggas skall dess häckar planteras med dubbla rader träd för att de skall bli tjockare och svårare att genomtränga. Gångar och parterrer beläggs med sand i flera färger, den skall vara fri från stenar och kunna strös mellan broderierna¹³⁰ i parterrererna, i gräsparterrererna och i buskagen¹³¹

JOHANN SIGISMUND ELSHOLTZ (1623–1688) VOM GARTEN-BAU (1684)

Elsholz föddes 1623 i Frankfurt och utbildade sig inom medicin i Wittenberg och Königsberg, hans *Grand-tour* gick till Holland, Frankrike och Italien där han i Padua 1653 promoverade i medicin. Tillbaka i Tyskland tjänade Elsholz som hov-medico och botanico hos kurfursten av Brandenburg, Friederich Wilhelm, en position som han höll till sin död 1688.¹³²

Elsholtz skriver att trädgården blir femdelad i och med blomstergården, köksträdgården, fruktträdgården, vingården och läkeörtsgården.¹³³ Då trädgårdens ingång öppnar sig i söder kommer besökaren först in i blomstergården med dess springbrunnar, därefter följer köksträdgården med sin springbrunn följd av läkeörtsgården och vingården. De fyra trädgårdarna omgärdas av en täckt gång eller av plank med spaljerade fruktträd. Vid trädgårdarnas öst-, väst-

¹²⁴ Mollet skriver: ”nu följa Haagegårdarna eller the små Lustskogarna”, på franska: ”Maintenant suit les bosquets”

¹²⁵ ”Will-gårdar”, tyska ”Irregärten”, franska ”Dedalles ou Labyrinthes”

¹²⁶ Mollet skriver: ”Spindelträ”, på franska: ”Charme” vilket i moderna språk översätts med avenbok.

¹²⁷ Mollet skriver: ”Reenwijde”, tyska ”Rheinweyden”, franska ”Ligustrom”.

¹²⁸ Mollet använder ordet ”Haag”, tyska ”Haag” (inhägnad men även häck), franska: ”pallissades” (staket, plank)

¹²⁹ Franska: ”abrisseaux”, tyska ”Standen” (sic!) [= Stauden? (perenn eller låg buske)]

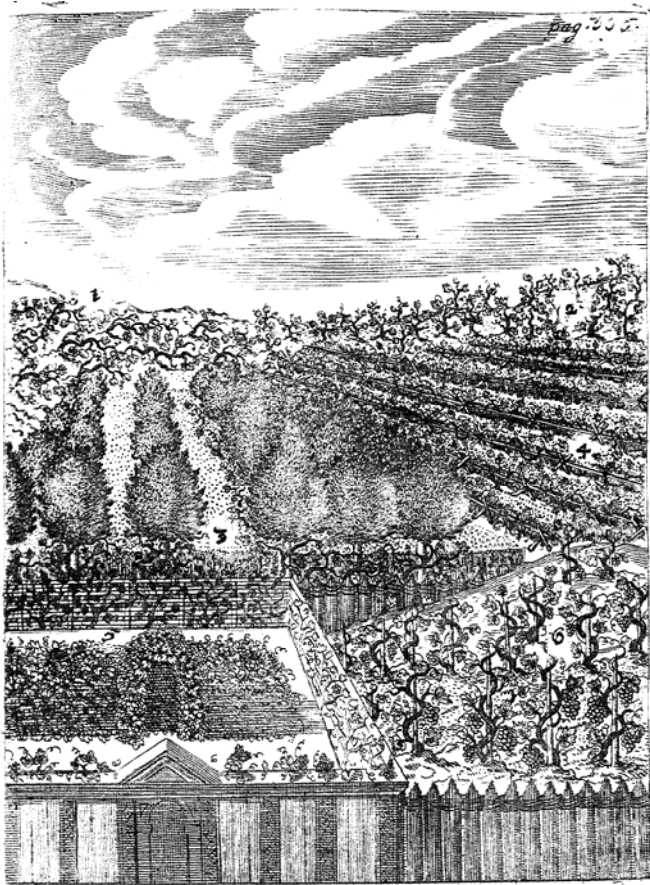
¹³⁰ ”Löfverket”, franska ”broderie”

¹³¹ ”Massifverna”, franska: ”massifs” (buskage)

¹³² Zedler [1734] 1961

¹³³ Blumengarten, Küchengarten, Baumgarten, Weingarten, Arzney-garten

och norrsida omsluter trädodlingen trädgården likt en mantel¹³⁴ i vars utkant en yttre mur slutligen skyddar.¹³⁵ Muren skall vara medelhög för att inte hindra solen att lysa i trädgården men ändå vara funktionell genom att hålla tjuvar på avstånd. En inhägnad kan även göras av unga

Figur X. Avbildning av trädgård i Elsholtz *Vom Garte-Bau*. Bland annat syns (1) vingården, (3) fruktträdgården, (4) plantskolan, (5) lustgården med lövgång och spaljeer.

växa i lövgångarna. (Figur 14)

ekar, avenbok, vide, slån eller nypon, förnämligast är dock hagtorner.¹³⁶

Gångar läggs såväl i mitten som vid båda kanterna och en gång genomkorsar mitt i dessa; på så sätt erhålls fyra lika stora kvarter. En eller två kvarter kan användas till blomstermönster och de andra till bäddar för köksväxter. Det är dock inte nödvändigt att göra alla trädgårdarna lika stora, utan man gör dem större där man har störst behov eller lust.¹³⁷

När trädgården är inhägnad med mur eller plank är det viktigt att dess insida bekläs med spaljerade fruktträd. Spaljén byggs av stolpar och läkter i ett rutmönster till en höjd av tio rhenländska fot (ca 3,1 meter). Längs spaljén läggs en rabatt med bredden 2–2,5 rhenländska fot (ca 60–80 cm) vari stenfrukter som aprikos, mandel, körsbär, plommon och kvitten planteras.¹³⁸

För att man skall kunna vandra i trädgården skyddad mot sol och duggregn, konstrueras båggångar eller arkader av läkter och stolpar. Vid ändarna av gången kan lövsalar byggas för att man där skall kunna hålla taffel. Såväl lind, bok, hagtorn som vin förslås

PARTERRERNA

Den första parterren, ”*Ein offen stück*”, (figur 15) har stigar som gör att man fritt kan gå in- och ut utan att behöva kliva över någon plantering. Denna typ av ”*Blumen-felder*” är den äldsta typen och lättaste att anlägga. De vita partierna på sticket bör tolkas som gångar och de mörka som bäddar.

Nästa är ”*Ein Zug*” (figur 15), där somliga delar är öppna, men man kan inte obehindrat gå genom parterren utan att kliva över bäddarna. Denna typ, skriver Elsholz, är nyare och dekorativare än den förra.¹³⁹

Den tredje, ”*Eine Cipher*”, (figur 16) kan konstrueras av kronor och vapensköldar. Detta är en helt ny typ av parterr och man använder till denna ”*Ciphern*” inga växter.¹⁴⁰

¹³⁴ ”...und ausser diesen lieffe an der gantzen Nord- Ost- und West-Seite der Baum-Garten herumb / welcher alles in Gestalt eines Mantels umschlösse.”

¹³⁵ Elssholtz 1684 s 9

¹³⁶ Elssholtz 1684 s 8

¹³⁷ Elssholtz 1684 s 9

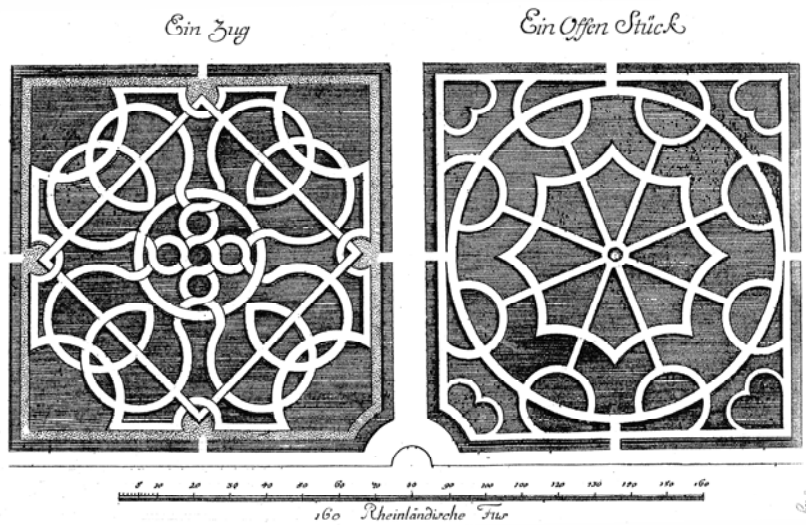
¹³⁸ Elssholtz 1684 s 42–43

¹³⁹ Elssholtz 1684 s 44

Den fjärde typen, ”*Ein Laubwerk*”, (figur 16) är den nyaste och angenämaste, skriver Elsholz,

men också den svåraste i och med att mönstret ritas på fri hand utan passare och linjal.¹⁴¹

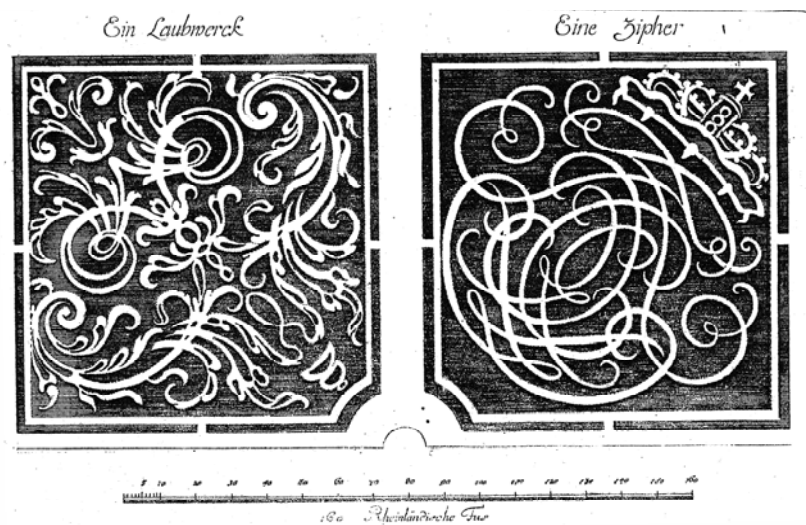
Elsholtz skriver att en levande ”*Bordierung*” (bård, *plattes bandes*) kan göras med kryddväxter som isop, lavendel och timjan, vilka beskåras för att bli tätare. Elsholz tar även upp buxbomen som en nyhet och alternativ till kryddväxterna och menar att kryddväxterna trots allt snarare hör hemma i kryddgården än i blomstergården.¹⁴²

Figur 15. Två parterrmönster ur Elsholtz Vom Garten-Bau.

Gångarna mellan bäddarna och parterrerna kan vara sex, sju eller åtta rhenländska fot (ca 1,9; 2,2 eller 2,5 meter) breda beroende på platsens storlek. Gångarna som löper mellan småbäddarna skall vara 1,5–2 rhenländska fot (ca 50–60 cm) breda. De täcks med grus eller gul, vit eller röd sand.¹⁴³ Små formklippta ”mönsterträd” (”*Muster-Bäumlein*”) kan placeras i hörnen eller i mitten i parterrerna och utgöras av såväl inhemska som främmande växter.¹⁴⁴ Växterna skall planteras i bäddarna med sådant

avstånd att varje växt syns och att de inte växer på varandra. Det måste även finnas en harmoni i placeringen av växterna, om en pion ställs i ett hörn, måste det stå en i de andra. Elsholtz föreslår att lökväxter skall planteras tillsammans med rosmarin, cypresser och nejlikor, för att bäddarna inte skall vara tomma efter lökväxternas flyktiga blomning.¹⁴⁵

Figur 16. Moderna broderiparterrer avbildade i Elsholtz Vom Garten-Bau.

Köksträdgården (Küchen-Garte) anläggs inte främst för dess skönhet, varför den kan placeras bredvid eller bakom blomstergården, likaså kan de ha skiftande form. Bäddarnas storlek bör ej överstiga fyra

Köksträdgården (Küchen-

¹⁴⁰ “Es ist eine neue Erfindung / und brauchet man zu diesen Ciphern fast nur einfache Linien / also dass in dergleichen Parterren kein Gewächs gebawet werde.”

¹⁴¹ Elsholtz 1684 s 45

¹⁴² Elsholtz 1684 s 46

¹⁴³ Elsholtz 1684 s 46

¹⁴⁴ Elsholtz 1684 s 47

¹⁴⁵ Elsholtz 1684 s 48-49

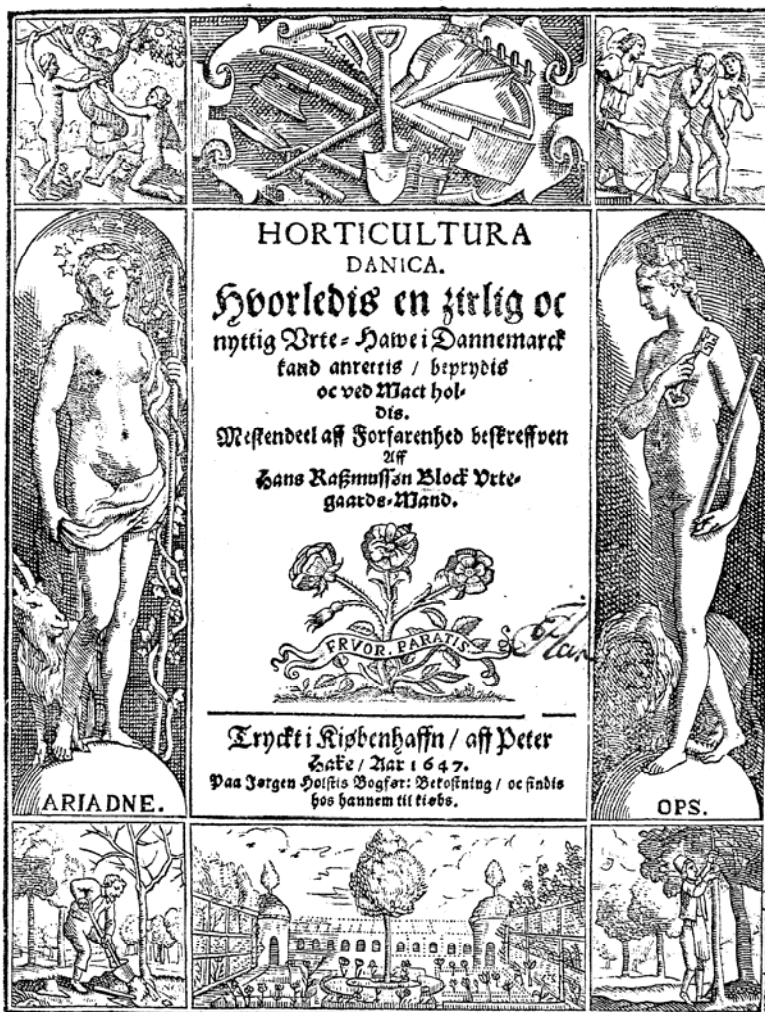
rhenländska fot (ca 1,3 meter) och en rehnländsk ruhte (ca 3,8 meter¹⁴⁶) för att man ska nå bädden från båda hållen. Om platsen är stor kan en större korsgång anläggas i mitten för att man ska kunna promenera genom trädgårdarna medan gångarna mellan bäddarna skall vara smala: 1,5 rhenländsk fot (ca 50 cm).

Trädens plantering i fruktträdgården ordnas vanligen efter två mönster, antingen *Quadrata* eller *Quincunx*. Den första är den lättaste då träden står i rader i båda riktningarna, medan den senare är vackrare då träden står i förband. Äppelträd och päron står med tretton till fjorton rhenländska fots (ca 4 meter) avstånd, och stenfrukt omkring tjugo rhenländska fot (ca 6 meter).

HANS RASMUSSEN BLOCK
HORTICULTURA DANICA (1647)

År 1647 utkom örtagårdsmannen Hans Rasmussen Blocks (u.å.) *Horticultura Danica* (figur 17) som tillägnades två av Danmarks viktigaste män: riksrådet och kanslern Christian Thomesen Sehested samt riksrådet Tage Thott.¹⁴⁷

Horticultura Danica är ett verk präglad av renässansens trädgårdar och formspråk, de nyintroducerade lökväxterna presenteras, så som författarens egen erfarenhet av trädgårdsodling. Titelsidan visar bilder ur fördrivningen ur och upprättandet av paradiset, i centrum står trädgårdsmästarens gärning. Parnassens trädgård avbildas som ett livets träd i mitten av den kvadratiske trädgårdens cirkelrunda mitt, i de omgivande kvadratiske bäddarna frodas tulpanen – tidens stora modeväxt.¹⁴⁹ Block nämner i förordet han har arbetat såväl hos kungen på Lundehave som hos olika riksråd, kanske hos dem som han tillägnar sin bok. Han skriver att han har läst de viktigaste verken om trädgårdskonst och man får anta att han har tagit del av åtskillig internationell litteratur.¹⁵⁰

Figur 17. Frontespisen till Blocks *Horticultura Danica*.¹⁴⁸

I första kapitlet beskriver

¹⁴⁶ Brockhaus *Enzyklopädie* 1992, uppslagsord ”Rute”

¹⁴⁷ Lund 2000 s 41

¹⁴⁸ Block 1647

¹⁴⁹ Lundquist 2005 s 247–48

¹⁵⁰ Lund 2000 s 41

Block hur en stor trädgård som både skall vara nyttig, 'zirlig' och 'lystig' skall vara beskaffad. Nyttan var köksträdgården, det 'zirliga' var säkert tänkt för såväl köksträdgården som en 'lystig' lustgård. Block skriver att trädgården skall vara 200 skred (ca 150 meter¹⁵¹) lång och 120 skred (ca 90 meter) bred och sträcka sig i öst-västlig riktning. (Figur 18)

Figur 18. Rekonstruerad bild av den trädgård som Block beskriver i *Horticultura Danica*. Anläggningen är stor; totalt omfattar ytan nästan 1,4 hektar varav varje enskild parterr upptar omkring 1000 kvadratmeter.

Trädgården omgärdas av olika välbeskurna törnen. Vid ingången skall finnas en vacker portal sammanbunden av enekäppar och pilkvistar. Där man kan ha rinnande vatten skall en kanal med fiskar föras genom trädgården. Den skall vara sex fot bred och tre fot djup, belagd med vackra stenar i olika färger och på sidorna besatt med granitsten.¹⁵² Vid var sida av kanalen skall ett vackert 'Gallerie' byggas av målade pilkvistar, på vilket vackra krukor med främmande växter placeras. Block föreslår att bland annat att nejlikor, *Leucoia*, rosmarin och anemoner planteras i krukorna för att de skall kunna tas in under vintern. Vid tre av den omgivande häckens sidor byggs ett litet staket, tre fot högt (ca 95 cm), invid vilket rosor skall bindas. Eftersom de inte får bli högre än 3,5 fot (ca 1 meter) skall de varje år uppbindas och beskäras. På trädgårdens fjärde sida skall en åtta fot (ca 2,5 meter) bred säng anläggas och planteras med olika små träd, Block föreslår: körsbär, hassel och plommon. Marken under träden beläggs med grästorvor så att man kan promenera under träden heta dagar. I samma bädd skall det här och var placeras ut bänkar längs med kanten att sitta på och burar med fåglar kan hängas i träden.¹⁵³

Hela trädgården indelas i tolv kvarter, sex på var sida, som kan inhägnas med röda vinbär, eller körsbärskornell, rakt planterade efter snöre och väl beskuret till en höjd av två danska fot (ca 60 cm) och åtta danska tum (ca 20 cm) brett. I sex av kvartererna kan bäddarna planteras med välbeskuren buxbom och de andra sex kvartererna kan infattas med rödmålad ekplank, ramens hörn dekoreras med förgyllda knoppar.¹⁵⁴

De åtta mittersta kvartererna skall avdelas i vackra mönster och reserveras endast för blommor. I dessa kvarter skall det finnas såväl stora som små bäddar där de senare är tänkta för lök- och knölväxter och de stora bäddarna för växter med krav på tyngre jord. (Figur 19–20)

Längst ut vid den långa gång som löper längs den fjärde sidan av trädgården kan anläggas en 1,5 fot (ca 50 cm) bred buxbomsplanterad bädd. I denna planteras de större örter som inte får plats i bäddarna. De små gångarna i kvartererna skall vara lika breda, 1,5 fot (ca 50 cm), medan de stora gångarna mellan kvartererna är sex eller åtta fot (ca 1,90–2,5 meter), beroende på hur stor platsen är. I bäddarna kan för blomningens skull större växter sättas men de bör sättas i hörnen och beskäras för att inte bli för stora. Man skall inte sätta för mycket i en säng, inte så mycket att växterna konkurrerar med varandra utan så att de olika örterna kan skiljas från varandra.¹⁵⁵ I bäddarna skall växterna sättas så att en regelbundenhet uppstår, Block skriver att om en pion sätts i ett hörn, måste en pion placeras i varje hörn av bädden. Växter med lökar och knölar sätts i magrare jord i bäddens utkant, invid buxbomen.

¹⁵¹ Block har översatt Vieschers (1645 s 2) 'Schrit' till 'Skred'. Det senare begreppet förekommer inte i modern litteratur, varför enheten 'Schrit' använts för omvandling av enheten 'Skred' till meter.

¹⁵² Block 1647 s 1

¹⁵³ Block 1647 s 2

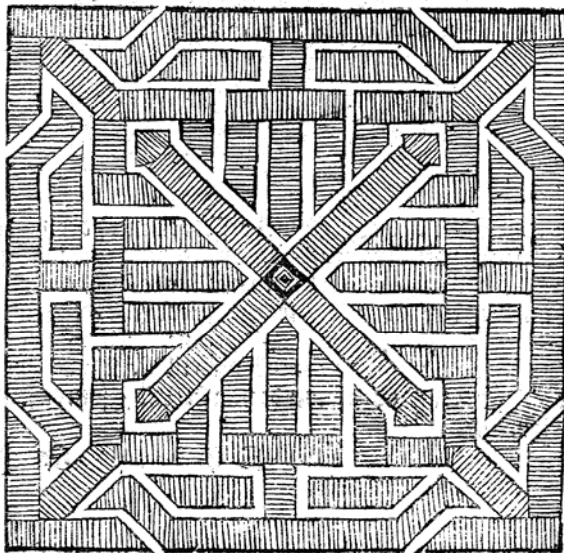
¹⁵⁴ Block 1647 s 2

¹⁵⁵ Block 1647 s 3

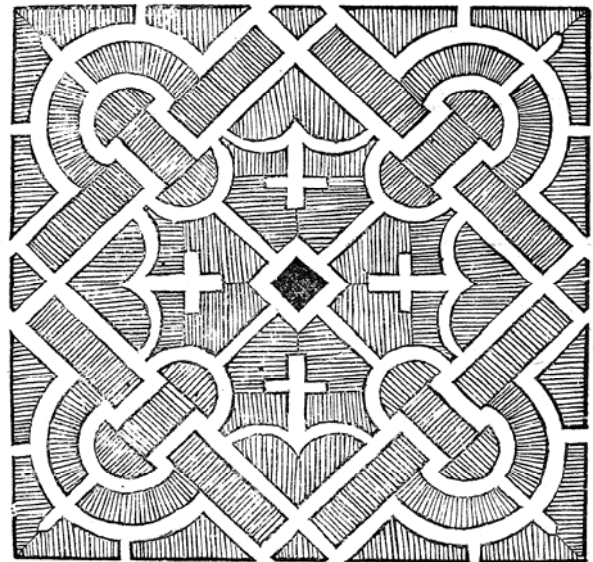
I trädgården skall inte alltför stora träd placeras som ger skugga och ”tar bort luft” och näring från örterna. Men vill man likväl ha små träd i trädgården skall de placeras längs norrsidan mot planket, det kan vara körsbär, persikor, plommon och aprikos.

När de stora gångarna skall anläggas grävs ett dike för bäddarna, 1 fot (ca 30 cm) djupt, efter snöre, vari välbrunnen gödsel läggs. När gångarna är färdiga skall kvarteren delas in och ges mönster.¹⁵⁶

Det står en fritt att inhägnat trädgården med en mur, plankverk, eller häck av till exempel berberis.¹⁵⁷ De små gångarna i kvarteren har vit eller röd sand till fyra fingrars djup.

Figur 19. Parterr ur Blocks *Horticultura Danica*.¹⁵⁸ Block kommenterar inte utseendet eller valet av parterr till trädgården. Ett stort antal förslag till parterrer lämnas läsaren i Blocks verk, men endast teknisk information ges om hur det praktiska anläggandet utförs.

Figur 20. Ett av Blocks sista exempel på parterrer för trädgården¹⁵⁹. De ljusa partierna är gångarna mellan parterrrens skrafferade bäddar. Block närmar sig aldrig det senaste modet med de frihandsritade broderi-parterrerna i sin framställning.

¹⁵⁶ Block 1647 s 12

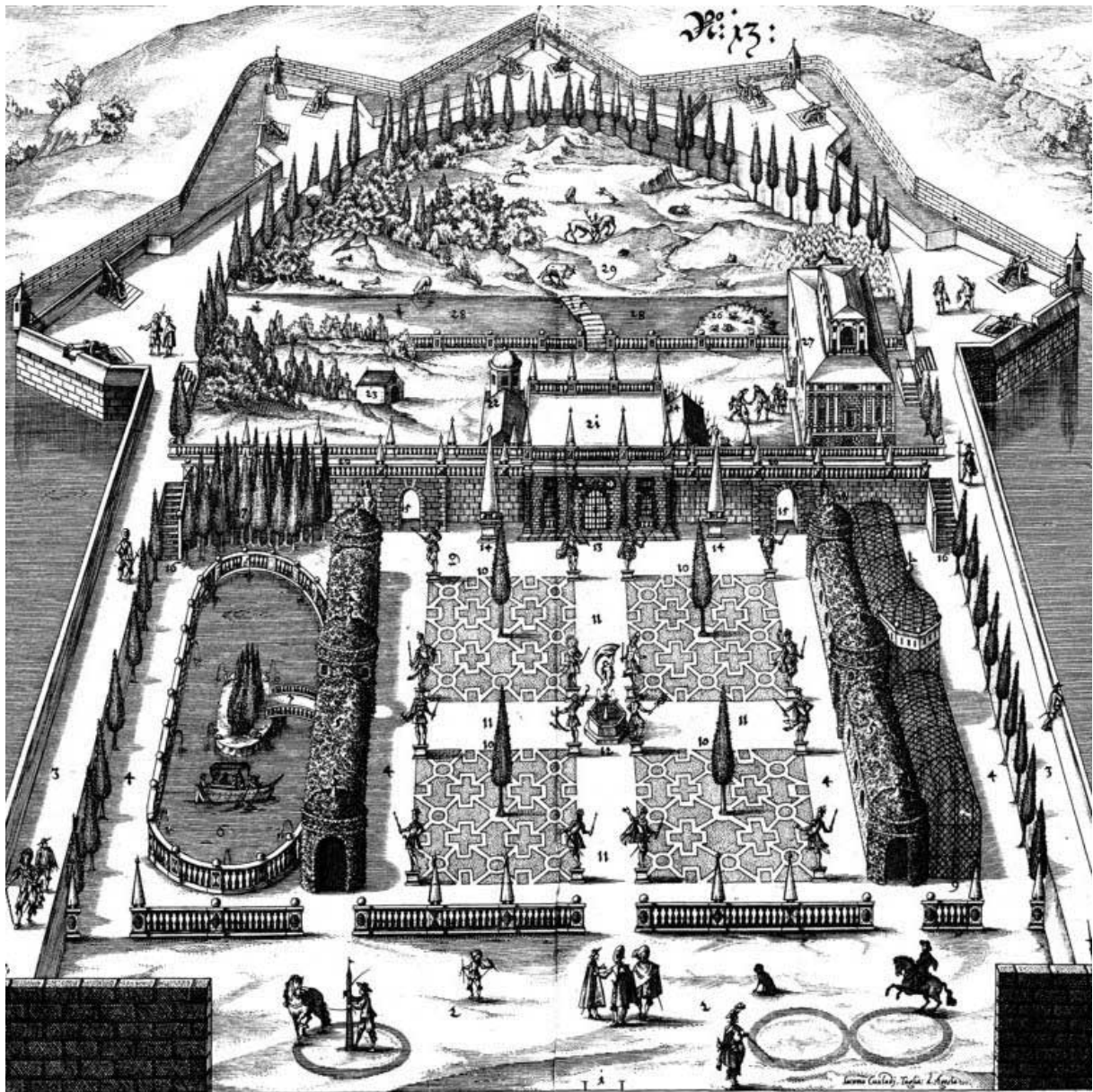
¹⁵⁷ Block 1647 s 14

¹⁵⁸ Block 1647 s 28

¹⁵⁹ Block 1647 s 44

JOSEF FURTTENBACH
ARCHITECTURA CIVILIS (1628)
OCH ARCHITECTURA RECREATIONIS (1640)

Ett av de stora prospekten (nummer 13, figur 21) i Furttensbachs *Architectura Civilis* visar trädgården till ett befäst gods. I fonden syns ett konstruerat landskap för djurhållning (djurgården/*Thiergarten*) och i förgrunden återges lustgården. Furttensbach blandar sällan lust med arbete i sina trädgårdar, varför trädgården och köksträdgården inte återfinns i samband med lustgården.

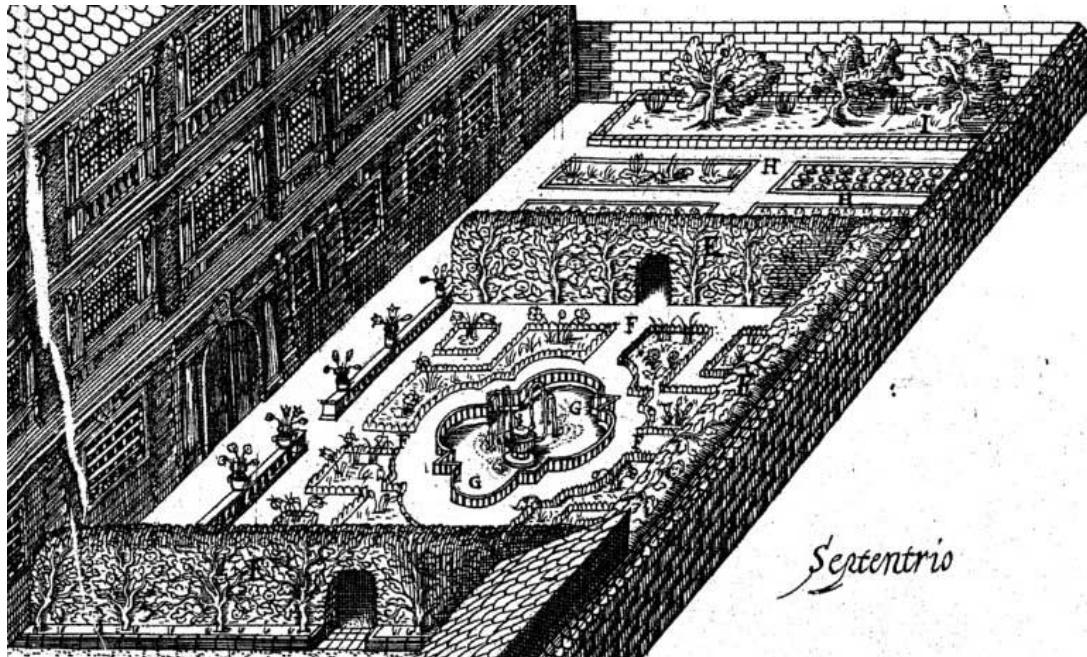

Figur 21. Kopparstick nummer 13 ur Furttensbachs *Architectura Civilis* 1628.

Öppningen i muren (1) är ingången till lustgården där man möts av excererande manskap på rännbanan (2), fäktning, tornering och olika bollspel tränades här. Till höger i bilden återfinns en voljär för fåglar (9) och en anslutande lövgång möblerad med bänkar och små bord.¹⁶⁰ I mitten

¹⁶⁰ Furttensbach 1628 s 31

finns fyra kvarter planterade med buxbom och olika blommor (10), korsgången är beströdd med grov sand (11) och i kvarterens hörn står gjutna statyer på postamenten. Längst bak i lustgården återfinns en grotta (13) och till vänster en liten skog¹⁶¹ av cypresser eller andra träd.¹⁶² Furtttenbach kommenterar flyktigt sina anläggningar och endast i punktform, några åsikter om trädgårdens skötsel och om val av växter delger författaren läsarna inte. Verket är att betrakta som exempel på Furtttenbachs arkitekturstil gällande såväl hus som trädgård. Mycket plats läggs på hur lustgårdens grotta skall konstrueras och dekoreras, här finns även gott om kopparstick på fasader, snitt, och dekordetaljer, bland annat mycket exakta bilder på hur snäckskal skall formas till olika ornament; tänkta att pryda grottan.

Figur 22. Ett borgarhus ("Dass erste bürgerliche Wohnhäüss") enligt Furtttenbach återgivet i *Architectura recreationis*. Trädgården har allt som tidens trädgårdar skulle ha: lövgångar, blomsterparterrer, springvatten, köksträdgård och pomeransodling.

Om "Dass erste bürgerliche Wohnhäüss" (figur 22) skriver Furtttenbach i *Architectura recreationis* (1640): (E) tre med varandra förbundna lövgångar i vilka man ska kunna vandra osedd, (F) en blomsterträdgård (Blumegarten) med (G) en fiskdamm. (H) utgörs av köksträdgården med (I) en bädd med fikon, pomeranser och andra fruktträd som måste täckas om vintern.¹⁶³

I "Dass ander Bürgerliche Wohnhäüss" är motiven de samma och planeringen mycket lik, samma bädd för pomeranser återfinns och lövgången omger blomstergården med sin springbrunn i mitten. Furtttenbach har tagit ställning till vilka motiv som konstituerar den moderna trädgården och använder dessa motiv konsekvent, endast skalan på trädgården ändras. I verkets största, furstliga trädgård och därmed även största kopparstick är motiven samma men proportionerna väldiga.

¹⁶¹ *Wäldlin*

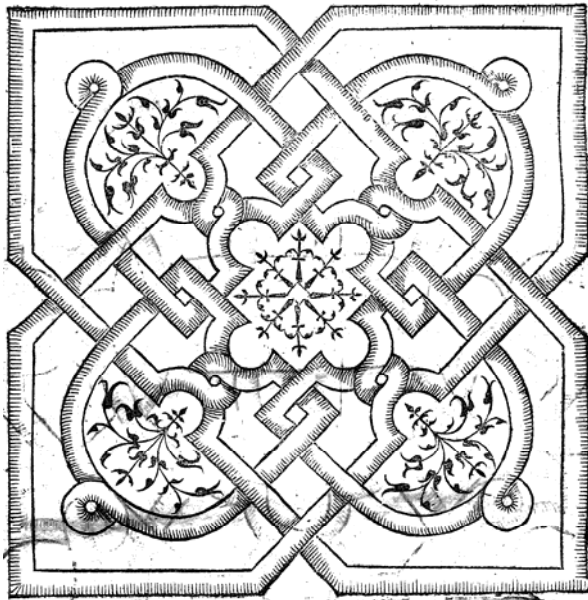
¹⁶² Furtttenbach 1628 s 33

¹⁶³ Furtttenbach 1640 s 3

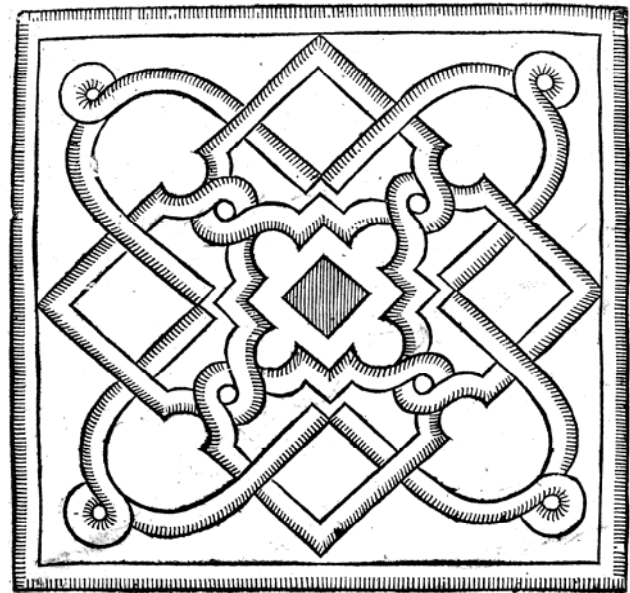
CHARLES ESTIENNE
DE LA MAISON RUSTIQUE (1625)

Estiennes parterrer (figur 23–24) är alla gracilt ritade med tunna linjer och avancerade mönster. Författaren förklarar inte mönstren, varför det är svårt att få en uppfattning om vad som är gångar och vilka ytor som är tänkta för växter. Parterrererna och dess avdelningar kantas av buxbom i Estiennes framställning, i avdelningarna återfinns främst kryddväxter och alla stick föreställande parterrer förekommer i kapitlet om 'Formen på örternas placering'¹⁶⁴. Parterrererna är tänkta för de doftande örterna¹⁶⁵ som isop, timjan, salvia och rosmarin och bukettblommorna¹⁶⁶ som nejlikor, tusenskönor, lackviol och malört. Förutom örter och blommor nämner författare även köksträdgården och fruktträdgården i sin framställning om den franska lanthushållningen.

Endast ett förslag till parterr har något som liknar den nya broderiparterrens motiv (se figur 23). Estienne kommenterar dock inte sina parterrer varför det är omöjligt att avgöra i vilket material blombroderierna är gjorda. Skulle växter utgöra mönstret borde Estienne ha kommenterat parterren som en nyhet, så som Elsholtz gjorde. Troligt är att andra material, som färgad sand, användes för att gestalta blommotiven.

Figur 23. Blomornamenten förekommer unikt i denna parterr ur Estienne 1625. Parterrerernas form diskuteras aldrig i framställningen varför läsaren inte får veta hur "broderierna" är gjorda. Troligen utgörs de av andra material än växter.

Figur 24. En enklare parterr ur Estienne 1625

¹⁶⁴ "La forme de disposer les herbes" Estienne 1625 s 141

¹⁶⁵ "Les herbes odorantes" Estienne 1625 s 223

¹⁶⁶ "fleururs à bouquets" Estienne 1625 s 223

DISKUSSION

De inledande frågeställningarna rekapituleras: Vem var Ove Giedde? Vilka platser/resor kan man spåra Ove Giedde till? Vilken trädgårdskonst och vilka kulturyttringar, som musik, ideologi, klädnad och kulturflöden förekom under Ove Gieddes livstid?

Ingen av frågorna har blivit till fyllo besvarade; materialet kring Giedde är mycket begränsat – såväl källmaterial som litteratur. Ove Giedde må ha varit en viktig person under sin levnad men inte tillräckligt viktig och intressant för att moderna historiker ska ha skrivit honom en ordentlig biografi. Av samtida källor framstår en kort levnadsbeskrivning i minnesboken författad i samband med hans begravning¹⁶⁷. Troligen nämns han i annan samtida litteratur, men den har legat utanför uppsatsens ambitioner och tidsramar. Gieddes biografi kunde i föreliggande uppsats å ena sidan ha varit längre, då den skulle ha ett egenvärde som en ännu ej skriven biografi, men å andra sidan fyller föreliggande biografiansats sin uppgift som vägledare i tid och rum för uppsatsens huvudämne: trädgårdskonst och kultur. Men som vägledare betraktad skulle likväl utförligare biografiska anteckningar underlätta skrivandets fokusering och färre antaganden behöva göras. Bara frågan 'Vem var Ove Giedde' är underlag för en omfattande monografi, och frågan betraktad som så, bör den ej ännu vara besvarad.

Resultaten på frågan om resor och platser är likaså ej till fullo besvarad, somliga europeiska städer har framkommit men fortfarande är det sällan mer än namn i ett sammanhang med många vita fläckar. Uppsatsen har inte besvarat hur länge Giedde stannade i städerna, hur han bodde, vilka ärenden han hade i staden, men framför allt inte vilka hans egna intryck var från sina Europaresor. De redovisade resultaten är endast en fingervisning om vilka kulturströmningar som han kan ha utsatts för under sina resor.

Frågan om vilken trädgårdskonst och vilka kulturyttringar som florerade i Europa under Ove Gieddes levnad, kan anses besvarad med utgångspunkt i frågans ändamål och syfte: att inte isolera en enskild historisk händelse från sitt sammanhang. Frågan om kulturyttringar är inte uppsatsens huvudämne utan är tänkt att belysa och förklara samtidens trädgårdskonst. Den enskilda frågan om vilka kulturyttringar som förekom under Ove Gieddes levnad är långt från besvarad, men uppsatsen utges inte besvara fråga som sådan – detta vore återigen ett underlag för en mycket omfattande studie.

Frågan om trädgårdskonsten blir därmed uppsatsens huvudämne och har behandlats efter två huvudingångar: dokumentära källor gjorda av personer som inte hade trädgård som sin profession och mönsterböcker/trädgårdslitteratur där ideal framställs som vi inte alltid kan kontrollera genomförningen av. Utifrån dessa två materialkategorier har metoden varit att återge de yttringar som litteraturen diskuterar. Krasst sett är frågan ur detta perspektiv till fyllo besvarad: om de använda källorna och litteraturen är ”facit”, är svaren ur facit tagna och därmed oklanderliga. Å andra sidan saknas oändligt många svar genom att ett fåtal källor och litteratur har använts; den citerade litteraturen svarar endast för återgivandet av de ämnen som den tar upp, inte för det den inte behandlar. Hade tid funnits borde än mer litteratur ha använts för att stärka påståenden och ge underlag för fler.

Uppsatsens resultat kommer att ligga som god grund för en djupstudie i Tomarps 1600-talsträdgård och röja många problem och frågeställningar ur vägen. Här finns en antydning till vad som kan förväntas finnas hos en skånsk 1600-talsanläggning i allmänhet och kan därmed gälla för fler anläggningar än endast Tomarp, trots allt saknas ännu en hel del litteratur om trädgårdshistoria i Skånska.

¹⁶⁷ Henrichsøn 1661

Det som kompletterar föreliggande uppsats är framför allt en empirisk studie med spetsen riktad mot just Tomarps historia. Det bör utredas huruvida det föreligger arkivmaterial som omfattar Tomarps ekonomi, diaries, brevsamlingar och andra handlingar som kan svara på frågor om trädgården vid Tomarp. Norska arkiv borde vara intressanta eftersom Giedde var verksam där under ett par decennier, kanske kan brevsamlingar omfatta korrespondens från eller till Giedde. Likaså kan danska arkiv omfatta handlingar rörande Giedde, liksom vårt svenska Krigsarkiv där registrering över beslagtagna handlingar borde återfinnas sedan svensktiden.

REFERENSER

LITTERATUR

- Ahlich, Johann 1722: *Den Swenske Lust-, Öрте – och Trä-gården...* Stockholm
- Bengtsson, Frans G. 1947: *En gammal ek ur För nöjes skull*, Norstedt, Stockholm
- Blennow, Anna-Maria 2002: *Europas trädgårdar*, Signum, Lund
- Block, Hans Rasmussen 1647: *Horticultura Danica*, Köpenhamn
- Bojsen, Else 2006: Scener af teaterlivet ur *Danmark og renaessancen*, s164–173, Gads Forlag, Köpenhamn
- Brockhaus Enzyklopädie 1992
- Christensen, Annie 1999: *Haverne – dengang*, Rhodos, Köpenhamn
- Den store danske Encyklopedi* 1997, Nordisk forlag, Köpenhamn
- Dunér och Dunér 2004: *Den gyllene trädgården*, Prisma Stockholm
- Elsholtz, Johann Sigismund 1684: *Vom Garten-Bau*, Köln an der Spree
- Engström, Gottfrid Rudolf Salomon 1883: *Jordens olika mått, mål, vikt och mynt: i jemförelse med äldre och yngre svenska system ...* Kalmar
- Estienne, Charles 1625: *De la maison rustique*, Roven
- Feldbaek, Ole och Justesen, Ole 1980: *Danmarks historie, Kolonierne i Asien og Afrika*, red Svend Ellehöj och Kristof Glamann, Politikens forlag, Köpenhamn
- Fladby, Rolf 1977: Gjenreisning 1536–1648 ur *Norges historie* Bd 6, red: Knut Mykland, J.W. Cappelen's Forlag, Oslo
- Fletcher, Sir Banister 1996: *A history of architecture*, ed: Dan Cruickshank, Architectural Press, Oxford
- Furttentbach, Josef 1628: *Architectura Civilis*, Ulm
- Furttentbach, Josef 1640: *Architectura Recreationis*, Augspurg
- Gabriel, Peter 1671: *Der allgemeine Gärtner*, Stuttgart
- Grout, Donald Jay; Palisca, Claude 2000: *A history of western music*, W.W. Norton & Company, New York
- Hahr, August 1913: Skånsk renässans ur *Svensk konsthistoria*, red: Axel L. Romdahl och Johnny Roosval, Ljus, Stockholm

- Haugbøll, Charles 1943: *Admiral Gieddes Gaard*, Vega, Köpenhamn
- Hasselmark, Ulla 2002: Kungsgårdens trädgård vaknar ur *SFV Kulturvärden* nr 2, 2003
- Henrichsøn, Michael 1661: Haabet Siælens Nød-Anckere, Herren Siælens Nød-Hafn, ... Herr Ofve Gieddes til Thommerup, ... Hans Adelige Liigs sørgelig Begiengelse blefve den 5 Februar. 1661 udi St. Nicolai Kircke i Kiøbenhafn, Köpenhamn
- Heimer, Olle 1999: *Renässansträdgården vid Tommarps Kungsgård*, Stadsantikvariska avdelningen Kultur Malmö
- Hobhouse, Penelope 2004: *Trädgårdskonstens historia 3000 år*, Natur och kultur, Stockholm
- Jellicoe, Sir Geoffrey och Susan; Goode, Patrick; Lancaster, Michael 1987: *The Oxford companion to gardens*, Oxford University Press
- Karling, Sten 1969–70: Drottning Christinas franske trädgårdsmästare ur *Lustgården*, Lidingö
- Kroon, John 1957: Prospecter af åtskillige mærkværdige Byggander, Säterier och Herre-Gårdar uti Skåne, Malmö Ljustryckningsanstalt, Malmö
- Lund, Hakon 2000: *Danmarks havekunst 1, indtill 1800*, Arkitektens forlag, Köpenhamn
- Lundquist, Kjell 1997: Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd ur *Nordisk Arkitekturforskning* 1997:4 s 39–58
- Lundquist, Kjell 2005: Lilium martagon L. Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp
- Merian, Mattheus 1645: *Topographia Palatinaus Rheni et vicinarum Regionum...* Frankfurt
- Merian, Mattheus 1650: *Topographia Superioris Saxoniae Thuringiae...* Frankfurt
- Merian, Mattheus 1654: *Topographia und Eigentliche bescreibung...* Frankfurt
- Mollet, André 1651: *Lustgård/Le Jardin de Plaisir/Der Lust Garten*, Stockholm
- Nilsson, Staffan 1999: Amiralens borg och en furstes död ur *SFV kulturvärden* nr 1, 1999
- Pico della Mirandola, Giovanni 1996: *Om människans värdighet*, översättning: Rolf Lindborg, Atlantis, Stockholm
- Rian, Østein 1995: *Acheboug's Norges historie*, red: Knut Helle, H Aschehoug & Co, Oslo
- Rian, Østein 1997: *Danmark-Norge 1380–1814, Bd 2: Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*, Universitetsforlaget, Oslo
- Schiørring, Nils 1977: *Musikens historie i Danmark*, Bd 1, Politikens Forlag, Köpenhamn

Schwerin, H. Hv. 1994: Burman-Fischers skånska prospekter, Gustaf Fredrik Feldts Suecia-supplement och de 'Rålamska akvarellerna' ur *Skånes Hembygdsförbunds årskrift* s 18–46

Scoozza, Benito 2006: Danskerne i renaessancen ur *Danmark og renaessancen*, s 44–61, Gads Forlag, Köpenhamn

Hammar, Britta 2000: Folkdräkten. Modedräkt med skånsk lokal prägel. Ur *Skånes renässans, Kulturen 2000*, Lund

Sundberg, Ulf 2002: *Svenska freder och stillestånd 1249–1814*, Hjalmarsson och Höberg, Stockholm

Svenskt konstnärslexikon, Allhems förlag, Malmö

Tucker, Rebecca 2006: Inside the Dutch garden: Prince Fredrik Hendrik and Honselaarsdijk ur *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes*, 2006:3

Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård 2001, Statens Fastighetsverk, Johnsson, Barbara och Edström, Mats

Viescher, G 1645: *Blumengarten*, Nürnberg

Zedler, Johann Heinrich [1734] 1961: Elsholz ur *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* bd 8, Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Skånska slott och herresäten: http://www.algonet.se/~sylve_a/tomarp.htm 2006-11-07

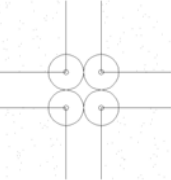

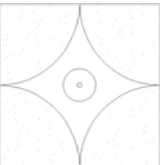

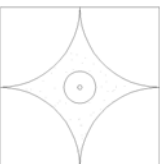
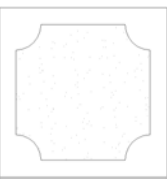

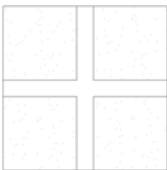
Skånska slott och herresäten: http://www.algonet.se/~sylve_a/magloe.htm 2006-11-07

Nationalencyklopedins Internettjänst: <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se>

BILAGOR

BILAGA I

GESTALTNINGSMOTIV I DE FISCHERSKA TRÄDGÅRDARNA

		Broderi- parterr								
	8	6	6	6	5	5	4	3	3	2
Dybeck	X		X	X		X				
Dufek	X	X	X	X	X	X	X	X		
Beckaskog	X		X	X	X	X			X	X
Ellinge		X								
Skaversjö	X	X	X	X	X	X	X			
Svanholm	X			X	X		X		X	
Tunbyholm				X	X			X		
Kraperup	X	X	X							
Tomarp	X	X	X	X		X	X		X	X
Marsvinsholm	X	X	X							

EXAMENSARBETE INOM LANDSKAPSINGENJÖRSPROGRAMMET

TRÄDGÅRDEN VID TOMARPS KUNGSGÅRD 1614–1658

– ETT FÖRSÖK ATT BELYSA TRÄDGÅRDENS ANVÄNDNING
OCH VÄXTMATERIAL

ERIC WAHLSTEEN

EXAMENSARBETE 2007:22
LTJ-FAKULTETEN, ALNARP
ISSN 1651-8160

FÖRORD

Uppsatsen om Tomarps 1600-talsträdgård är ett resultat av mitt stora intresse i historia och trädgård. Jag är övertygad om att många svar står skrivna i vår historia och att vi måste känna till historien för att kunna fatta rätt beslut i nutiden om framtiden. Jag hoppas att denna uppsats kan höjas från examensarbete till att bli ett bidrag till skånsk trädgårdshistoria; att läsaren, och inte minst intressenterna vid Tomarp finner användning i det som har skrivits. Mellan dessa blad vill jag finna jord, grus och pressade växtdelar.

Vid skrivandet av uppsatsen om Tomarps 1600-talsträdgård har många varit behjälpliga, tack vill jag rikta till: personalen vid Rigsarkivet i Köpenhamn, Landsarkivet i Lund och Nasjonalbiblioteket i Oslo samt till min handledare, agr. lic. Anna Jakobsson, SLU.

Eric Wahlsteen
Alnarp den 23 april 2007

Bilden på titelsidan föreställer lustgårdarna vid Heidelberg i Tyskland. Inte minst terrasseringarna, parterrererna och lövgångarna påminner om hur Tomarps 1600-talsträdgård kan ha varit disponerad. (Ur: Merian, 1645, opag.)

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	5
Inledning	6
<i>Bakgrund</i>	6
<i>Mål och syfte</i>	6
<i>Material och metod</i>	6
Arkiv	6
Litteratur	7
Inventeringar	9
Trädgårdar till nytta eller nöje?	10
<i>Tomarps 1600-talsträdgård – fruktträdgård och humlegård</i>	10
<i>Något ur 1600-talets trädgårdslitteratur</i>	11
Introduktion – begreppet trädgård.....	11
Furtttenbach: <i>Architectura Civilis</i> (1628) & <i>Architectura Recreationis</i> (1640).....	12
Rasmusson Block: <i>Horticultura Danica</i> (1647)	13
Mollet: <i>Lustgård</i> (1651)	14
Elsholtz: <i>Vom Garten-Bau</i> (1684).....	15
Gartner: <i>Horticultura</i> (1694).....	15
<i>Diskussion</i>	16
Tomarps 1600-talsträdgård – en trädgård för nytta och nöje.....	16
Det skånska 1600-talets växtmaterial	18
<i>Växter i arkivmaterial rörande Tomarp</i>	18
<i>Reliktväxter på Tomarp</i>	18
<i>Växtmaterialet i utvald 1600-talslitteratur</i>	19
Smid och Pedersen: läkemedelsböcker (1546 och 1533).....	19
Sperling: <i>Hortus Christianaeus</i> (1642).....	20
Rasmusson Block: <i>Horticultura Danica</i> (1647)	20
Paulli: <i>Flora Danica</i> (1648)	21
Gartner: <i>Horticultura</i> (1694).....	21
<i>Diskussion</i>	21
Växtmaterialet i Tomarps 1600-talsträdgård – för lust och nytta.....	21
Avslutning	23
<i>Vandring i Tomarps 1600-talsträdgård</i>	23
<i>Slutord</i>	25
Källor och litteratur	26
<i>Otryckta källor</i>	26
Lunds Landsarkiv (LLA).....	26
Rigsarkivet Köpenhamn (RAK)	26
Elektroniska källor.....	26
Personliga meddelande.....	26
<i>Tryckta källor och litteratur</i>	26
Bilagor	28
1. <i>Fruktsorter i 1600-talets trädgårdar</i>	28
2. <i>Förekommande växtnamn i Rasmusson Block, 1647 – tolkningsförslag</i>	29

3. Förekommande växtnamn i Gartner, 1694 – tolkningsförslag	33
4. Växtlista sammanställd från Rasmussen Block (1647), Gartner (1694), Paulli (1648) samt Lange (1994).....	37
5. Förslag på växter vilka kan ha funnits i Tomarps 1600-talsträdgård.....	40
Blomstergården	40
Örtgården.....	40
Köksträdgården.....	41
Humlegården.....	41
Frukträdgården	41

SAMMANFATTNING

Tomarps Kungsgård är belägen nordost om Kvidinge, mellan Åstorp och Klippan i Skåne. Examensarbetet är ett resultat av samarbete mellan Statens Fastighetsverk (SFV), brukarna vid Tomarp och Kompetensområde 6, Landskapsarkitektur, planering, design och kulturarv, vid Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU), Alnarp och är skrivet på D-nivå.

Ämnet för examensarbetet är trädgårdshistoria, vilken beskrivs under perioden 1614-1658. Under denna period ägde riksrådet Owe Giedde (1594–1660) Tomarp och Skåne var danskt. Målet med examensarbetet sammanfaller med besvarandet av två frågeställningar: vad användes trädgården vid Tomarp till under 1600-talets mitt och andra hälft och vilket växtmaterial kan ha använts i trädgården. Syftet med uppsatsen är att fördjupa kunskapen om de skånska godsträdgårdarna under 1600-talet och att genom ny kunskap om Tomarp, sporra ägare och brukare att utveckla omgivande landskap.

Till underlag för uppsatsen har tre källkategorier använts: arkivmaterial, dåtida trädgårdslitteratur och inventeringar på Tomarp. Arkivsökningarna har skett i Det Kongelige Bibliotek och Rigsarkivet i Danmark, i Lunds Landsarkiv och i Nasjonalbiblioteket, Riksarkivet och Statsarkiverne i Norge. På Lunds Landsarkiv har material återfunnits i Södra Åsbo Häradsrätts arkiv och Skånska generalguvernementskontorets arkiv. Den samtida litteraturen säger mycket om vad den tidens trädgårdar användes till och vilka växter som kunde finnas i dem. Ett urval har gjorts och litteraturen har i huvudsak varit tysk, dansk, holländsk och svensk.

Metoden för att tolka ut moderna växtnamn från den prelinnéanska nomenklaturen har dels varit att utgå från modern litteratur med tolkningsförslag, dels att använda samtida, rikt illustrerad botanisk litteratur och jämföra okända namn med bilderna. För att finna ytterligare växter och för att förstå den gamla trädgårdens disposition har inventeringar på plats varit viktiga. Växter kan stå kvar relikter sedan 1600-talet även om sannolikheten är mycket liten, inventeringen har utförts under våren 2007.

Arkivmaterialet rörande trädgården vid Tomarp har sin äldsta, tidsmässiga begränsning runt år 1680. Källor nämner Owe Giedde men varken texter, tryck eller bilder rörande trädgården finns bevarat från hans tid. Under 1600-talets andra hälft framstår en trädgård använd för underhållning, fruktträdsodling och grönsaksodling. Antalet träd uppgick till drygt 250; många av dem borde ha varit planterade redan under Gieddes tid (1614–1658) eftersom det talas om dem som gamla och utgångna. Giedde hade en humlegård, men den, liksom alla fiskdammarna, var igenvuxen under 1600-talets senare hälft.

Litteraturen visar att 1600-talets trädgårdar hade flera skilda delar med olika karaktär. De vanligaste trädgårdarna var lustgården eller blomstergården där växter odlades i parterrer för dess skönhets skull, köksträdgården där grönsaker odlades för matlagning, trädgården där fruktträd odlades och örtagården där läkemedelsörter, badörter och kryddor odlades. Det är rimligt att anta att dessa trädgårdar fanns representerade på Tomarp under 1600-talet, här kan ha funnits trädgårdar både för nytta och för nöje. De växter som nämns i arkivmaterialet rörande Tomarps 1600-talsträdgård är främst fruktträd: *Malus domestica* (äpple), *Pyrus communis* (päron), *Prunus domestica* (plommon) och *Prunus armeniaca* (aprikos). Övriga växter är *Asparagus officinalis* (sparris) och *Humulus lupulus* (humle), till detta nämns att det hade funnits utlägg för fröinköp löpande under åren. Det är inte rimligt att några av de växter som finns på Tomarp idag kvarstår från 1600-talsanläggningen. Dock finns det flera exemplar av äldre hassel (*Corylus avellana*) som kan vara från 1700-talets mitt.

Den rikaste källan rörande växtmaterial är 1600-talslitteraturen och den har därför fått komplettera bilden av Tomarps trädgård. Sammanlagt framstår drygt 180 enskilda taxa som är relevanta för Tomarps 1600-talsträdgård. Dessa taxa utgör väl beprövade växter som funnits i landet en längre tid och inte de senaste introduktionerna.

Den framtida förvaltningen av området för den gamla trädgården vid Tomarp bör ske med försiktighet och förståelse för skötselns konsekvenser. Förbättring belastar kulturlagren i marken mindre än betning av kor och hästar, alternativt kan ytan röjas manuellt. Vid trädgårdsarkeologiska utgrävningar av området bör jordmassorna omhändertas så att relikta frön gynnas att gro; utgrävningen bör inte bara relatera till trädgårdens disposition utan även till att ta reda på relikter växtmaterial.

Landskapet kring Tomarp sover sin törnrosasömn, men även om Tomarps trädgård har haft sin storhetstid finns all anledning att låta 1600-talet uppleva sin renässans. Tomarps 1600-talsträdgård bör kanske rekonstrueras – för någon liknande rekonstruktion finns inte i Skåne.

INLEDNING

BAKGRUND

Tomarps Kungsgård är belägen strax nordost om Kvidinge, mellan Åstorp och Klippan i ett pastoralt åker- och beteslandskap. Tiden, 1614–1658, som arbetet tar avstamp i inbegriper den Skånska renässansen. Den danske riksamiralen Ove Giedde ägde Tomarp och antas ha anlagt den del av trädgården som studien utgår från. Examensarbetet är ett resultat av samarbete mellan Statens Fastighetsverk, Tomarps Kungsgård och Kompetensområde 6, Landskapsarkitektur, planering, design och kulturarv, Alnarp. Arbetet fördjupar förståelsen för Tomarps Kungsgårds trädgårdshistoria och ger en möjlighet att gå djupare i ämnet Tomarp. Examensarbetet har genomförats vid Kompetensområde 6, Alnarp inom ramen för landskapsingenjörsprogrammet.

Kring Tomarps Kungsgård finns sedan tidigare ett vårdprogram¹ för parken författat samt en rapport rörande en arkeologisk undersökning² gällande renässansträdgården. En individuell kurs om 10 poäng har lagt grunden för examensarbetet genom att utarbeta närmare årtal, porträtter Ove Giedde, beskriva utformningen av tidens trädgårdar och sätta Tomarp i en Europeisk, trädgårdshistorisk kontext.

MÅL OCH SYFTE

Ämnet för examensarbetet är trädgårdshistoria, vilken beskrivs under perioden 1614–58. Det tidigare året är tidpunkten för ett ägarskifte vid Tomarp och det senare året freden mellan Sverige och Danmark, då Skåne blev svenskt. Målet med föreliggande uppsats sammanfaller med besvarandet av två frågeställningar:

- vad användes trädgården vid Tomarp till under 1600-talets mitt och andra hälft
- vilket växtmaterial kan ha använts i trädgården

Syftet med uppsatsen är att fördjupa kunskapen om de skånska godsträdgårdarna under 1600-talet; ett ämne som fortfarande är mycket litet berört. Syftet är även att genom ny kunskap om Tomarp sporra ägare och brukare att vidareutveckla det omgivande landskapet och kanske väcka det ur sin törnrosasömn.

Examensarbetet kompletteras av en förstudie, en individuell kurs, där frågor som rör vem Ove Giedde var, vilken konst, musik, trädgårdskonst och kultur som var mode under Ove Gieddes levnad (1594–1660) samt vilka platser Ove Giedde går att spåra till, besvaras.

MATERIAL OCH METOD

Underlag för uppsatsen har i huvudsak varit tre källkategorier: arkiv, litteratur och inventeringar på plats. För den beskrivande 'Vandring i Tomarps 1600-talsträdgård', i avslutningen, utgår jag från förstudiens resultat och jag hänvisar i texten till förstudiens uppsats och källor. Vandrigen är tänkt att sammanlänka de båda arbetena, konkretisera resultaten och ge en känsla för hur en 1600-talsträdgård kan ha sett ut och varit disponerad.

ARKIV

Eftersom perioden som behandlas är 1600-tal, ställs läsaren av den tidens handlingar inför en skrivstil som få nutidsmänniskor ställer sig naturligt familjär till. Fram till 1800-talet förekom den nygotiska skrivstilen, också kallad den tyska skrivstilen parallellt med den latinska skrivstilen. Den senare påminner om vår moderna skrivstil och är förhållandevis lättläst, medan den nygotiska stilen i grunden är olik modern skrivstil.³ Att läsa varje ord i dokumenten som varit aktuella för uppsatsen skulle inte ha varit rationellt, i stället har texten "skannats" flyktigt på nyckelord och nedslag har gjorts när ord som dammar, trädgård, träd, park eller frukt hittas. Metoden har nackdelen att de relevantaste avsnitten kan slitas ur sitt sammanhang och att andra avsnitt inte alls hittas. Givetvis har ambitionen varit att gå igenom arkivalierna med största noggrannhet men med hänsyn till uppsatsens tidsbegränsning.

¹ *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård*, Statens Fastighetsverk, Johnsson, Barbara och Edström, Mats 2001.

² Heimer, 1999.

³ Anderö & Thorsell, 2004 s. 5.

Arkivsökningarna har skett i danska arkiv i Det Kongelige Bibliotek (DKB) och Rigsarkivet (RAK), svenska arkiv i Lunds Landsarkiv (LLA), och norska arkiv i Nasjonalbiblioteket (NB), Riksarkivet (RA) och Statsarkivene (SA).

De nyckelord som har använts i digitaliserade sökmotorer har i huvudsak varit två: Ove Giedde och Tomarp. Att söka på personen Giedde kan ge träffar på brev där frågor rörande trädgården behandlas, men det kan även ge träffar på arkivskaparen Giedde eller dokument rörande Giedde i helt andra arkiv än de mest naturliga. Eftersom stavningen ännu inte var reglerad under 1600-talet har sökningar skett flera stavningssätt: Gedde, Giedde, Giedde, Gede, Gjede och Giede. Det har inte varit någon nackdel att få träffar på släktingar till Ove Gedde, varför sökningarna inte har begränsats genom att söka med Ove: Geddes förnamn. Även Tomarp har varit föremål för sökingångar i databaserna, för att kunna hitta material rörande godset och dess trädgård. Återigen har olika stavningar använts: Tomarp, Tommarp, Thomarp, Thommarp, Tommerup, Tummerup, Tommerop, Thommerup, Thummerup och Thommerop.

På Lunds Landsarkiv förvaras handlingar från de sydsvenska häradsrätterna, där Södra Åsbo Häradsrätts arkiv har handlingar rörande husesyner på Tomarp från och med 1702. Eftersom Tomarp blev överstelöjtnantboställe under den första svensktiden, finns handlingar i Skånska generalguvernementskontorets arkiv, handlingar som i huvudsak behandlar beskattningsfrågor.

Som hjälp för att hitta svenska arkiv, och för att hitta i arkiv, har den datoriserade *Nationell Arkivdatabas* (NAD) använts. NAD förekommer både som CD-romutgåva och nås då via exempelvis Lunds Universitetsbiblioteks hemsida och som Internetresurs (www.nad.ra.se), de båda sökingångarna ger olika resultat, varför båda har använts.

I det danska Rigsarkivet förvaras fotokopior på Ove Geddes privatarkiv,⁴ handlingarna omfattar privata brev rörande skulder, avskrivningar och panter, räkenskaper och en jordebok. I och med ett arkivavtal är originalen sända till Norge och endast fotokopiorna är tillgängliga i Köpenhamn. Denna faktor påpekas eftersom läsbarheten begränsas mycket starkt då papprets textur, bläckets färgskiftningar och pennans tryck – faktorer som hjälper tolkandet av gamla handskrifter – helt uteblir vid en fotokopiering. En stor felfaktor vid hanterandet av detta material är att information därmed kan ha missats vid läsningen inför föreliggande arbete.

Sökningar i Rigsarkivet har gjorts genom Statens Arkivers hemsida i sökmotorn *Daisy* (www.daisy.sa.dk). På Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn (DKB) återfinns flera brev sända eller mottagna av Ove Giedde, dessa nås genom Håndskriftafdelningens Brevbase på DKB:s hemsida (www.kb.dk). Sökorden har varit de samma som sökning i svenska arkivdatabaser.

I det norska Nasjonalbiblioteket har sökningarna gjorts via *Hanske* (<http://www.nb.no/hanske/>) och via korrespondens med amanuens Bente Granrud vid Nasjonalbiblioteket. I Stadsarkivet og Stadsarkiverne har sökning gjorts genom *Samkatalogen for norske privatarkiver* (www.arkivverket.no/samkat).

För arkivundersökningens del utgör sökingångarna en felfaktor som påverkar resultatet: användaren av de digitala sökmotorerna är helt i händerna på dem som upprättat databaserna. Det som registreras i databasen är ofta titlar på de lägg som ingår i arkivet; vad lägget egentligen handlar om framgår inte av databaserna. Resultatet blir att ämnen som är relevanta för framställningen kan missas. Vidare kan det vara svårt att entydigt tolka arkivmaterialets proveniens och författare, något som har betydelse för diskussionen och kritiken av materialet. Beroende på författare och proveniens har materialet olika ändamål och belyser därmed endast det som läsaren respektive författaren har intresse i.

LITTERATUR

Litteraturen förväntas svara på frågorna: Vad kan Tomarps trädgård ha använts till? Vilket växtmaterial kan ha funnits i Trädgården vid Tomarp? Rörande den första frågan väntas inte något precist svar, eftersom boken om Tomarps 1600-talsträdgård ännu inte har skrivits. Men dåtida litteratur kan säga mycket om vilka användningsområden som förväntades av den större trädgård hörande till ett adelsgods. Eftersom Giedde var en berest världsman med flera stora gods i sin ägo och en hög titel som riksamiral kan man förvänta sig att han hade en trädgård honom värdig. Den senare frågan om växtmaterial kan litteraturen besvara mer precist; de växtarter som introducerades under 1500- och 1600-talen var inte fler

⁴ Rigsarkivet i Köpenhamn (RAK), Privatarkivsektionen, Ove Giedde, 678, P0249

än att de överskådligt kan representeras i en och samma trädgård,⁵ och den dåtida trädgårdslitteraturen behandlar växtmaterialet generöst.

En överskådlig ingång till 1600-talets trädgårdslitteratur är Lundquist (1993), som listar och kommenterar mycket av världens trädgårdslitteratur fram till 1697. Denna lista har varit huvudsaklig ingång till litteraturen som gavs ut under 1600-talet. Litteraturen utgörs dels av dåtida skildringar av trädgårdar i allmänhet i Danmark, Norge och Tyskland, som Raszmusson Block (1647): *Horticultura Danica*, Elsholtz (1684): *Vom Garten-Bau*, Furttenbach: *Architectura Civilis* (1628) och *Architectura Recreationis* (1640) och Gartner (1694): *Horticultura*. Nutida litteratur om dåtidens trädgårdar som är aktuell är Christensen (1999): *Haverne – dengang*, Lange (1994): *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark* och Lundquist (red.) (1993): *Uraniborgs renässanssträdgård – renässansens växtmaterial*.

Metoden för studiet av den äldre litteraturen om växtmaterial har varit att utgå från Balvoll och Weisaeths (1994) tolkningar av växtnamnen i Christian Gartners *Horticultura* från 1694. Christian Gartners (1694) text förekommer i sin helhet som faksimil i Balvoll och Weisaeth 1994. Balvoll och Weisaeths (1994) fördel är att den innehåller en uppslagsdel med prelinnéanska växtnamn, följda av ett tolkningsförslag. Något motsvarande förekommer inte i Lange 1994, där endast det moderna namnet är uppslagsord och endast stundtals förekommer det äldre växtnamnet i artikeln. Därför blir Lange (1994) svåränvänd när läsaren av äldre litteratur ställs inför prelinnéanska växtnamn. Uppsatsens hänvisningar till Gartner 1694 utgår uteslutande från Balvoll och Weisaeths faksimil. De tolkade växtnamnen jämförs sedan med Lange (1994) för att få en andra åsikt om tolkningarnas relevans. De förekommande växtnamnen i *Horticultura Danica* (1647) jämförs med Gartner (1694) och sedan med Balvoll och Weisaeths (1994) tolkningar och i sin tur Langes (1994). Resultatet blir en växtlista (bilaga 2) med växter som främst kan ha förekommit i Danmark under 1600-talet men även i viss mån kan ha förekommit på Tomarp.

Metoden har haft avgörande betydelse för resultatet. Att Raszmusson Block har stått i centrum och kompletterats med annan litteratur har givit ett delvis ensidigt resultat; hade fler danska böcker i ämnet trädgård givits ut under 1600-talets hade bilden blivit mer komplett. Problemet med Raszmusson Block 1647 är att han i hög grad lutar sig mot Vieschers *Blumengarten* (1645),⁶ och att Raszmusson Blocks verk därmed blir mindre självständigt. Frågan är således hur dansk Raszmusson Blocks *Horticultura Danica* verkligen är, en fråga som dock ligger utanför uppsatsens ramar. Någon kompletterande bok om dansk trädgårdsodling hade underbyggt argumentationen för Tomarps trädgård, men i uppsatsen får i huvudsak läkemedelsböcker och Paullis *Flora Danica* (1648) utgöra komplement.

Simon Paullis *Flora Danica* (1648) har använts för att verifiera att vissa arter verkligen förekom i Danmark under perioden 1614–1658. Eftersom verket har många verklighetstroga illustrationer kan flera arter identifieras genom dessa. Registret omfattar såväl prelinnéanska som danska växtnamn, varför verket har använts som en referens för att klargöra namnförbistringar. Ett gott komplement har Mossberg och Stenbergs *Den nya nordiska floran* (2005) varit. Eftersom den är systematiskt upplagd kan Paullis beskrivningar jämföras med olika arter under samma släkte. Även arter som stämmer med Paullis bilder kan återfinnas i Mossberg och Stenbergs flora.

Det är svårt att skriva om 1600-talets växtmaterial utan att ta upp Otto Sperlings omdiskuterade växtlistor för trädgården vid Rosenborg i Köpenhamn. Utgångsmaterialet har varit Annie Christensens återgivning av John Harveys (1911–1997) tolkning av Rosenborgs växtlistor i *Haverne – dengang*.⁷ Bakgrunden till John Harveys tolkning är att Christensen försåg Harvey med Sperlings växtlistor, för att tio år senare publicera Harveys tolkningar i sin bok. Harveys lista över Sperlings växtmaterial för Rosenborg förekommer därmed i original i Christensen (1999). Det vore intressant att veta om Harvey kände till Lange (1994) när han, enligt vad Christensen skriver, gjorde en sista korrektur av sin tolkning före tryckningen av *Haverne – dengang*. Harveys resultat är stundom frapperande, och frågan är om han hade tolkat listan som han gjort om han hade jämfört med Lange.

Johan Langes stora verk *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark* (1994 och 1999) tenderar att bli ett allena rådande rättesnöre när dansk/sydsvensk trädgårdshistoria skall tecknas. Verket är lättillgängligt, lättanvänt och riskeras att hanteras okritiskt. När verket utsätts för ett sådant eldprov som att granska flera

⁵ Lange 1994, s. 372–373.

⁶ Detta framgår tydligt när båda verken läses parallellt, Vieschers inledande dikt om trädgården har Raszmusson Block översatt i prosa och Vieschers växter återkommer i Raszmusson Block.

⁷ Christensen 1999, s. 16 och 348–365.

hundredtals taxa för att döma dess historiska relevans, framstår somliga problem. En del nyckelarter saknas (exempelvis *Crataegus monogyna* (hagtorn) och *Angelica archangelica* (kvanne)), synonymer är inte alltid tillfullo redovisade och stundtals verkar Lange ångra sig; taxa redovisade av honom i annan litteratur, har fått flera hundra år senare introduktionsår⁸.

Tyvärr avgränsar Lange inte arbetets geografiska gränser så tydligt. Danmark har under århundradena åtminstone haft besittningar i Slesvig, Skåne, Halland, Blekinge, Norge, Grönland och Sri Lanka (Ceylon). Lange nämner att Pedersens och Smids båda böcker gavs ut i Malmö och att han även utgår från växtskildringar från Slesvig. För Lange var Sydsverige och Slesvig uttryckligen en del av Danmark.⁹ Däremot har Lange inte Gartners *Horticultura* (1694) som referens i den tiosidiga källförteckningen. Verket utgår från Trondheim i Norge; ett land som till och från har räknats från heldanskt till union fram till 1800-talet. Kanske hade Langes framställning sett annorlunda ut om Gartner (1694) hade varit en källa.

För uppsatsens del hade det nuvarande Danmark tillsammans med de sydsvenska provinserna och Norge varit en tänkbar geografisk avgränsning för att klargöra det danska växtläget under 1600-talet. Min tolkning av Langes (1994) avgränsning är att han rör sig inom nuvarande Danmark, med tillägg av Smid och Pedersens böcker tryckta i Malmö och källorna från Slesvig. Även för mig kommer Smid och Pedersen att utgöra källor för att komplettera bilden av 1600-talets växtmaterial.

INVENTERINGAR

Den befintliga växtligheten runt Tomarp måste betraktas som ett material att arbeta med. Likaså måste terrängens topografi betraktas som en ingång för att förstå hur den äldre anläggningen kan ha varit disponerad. Den del där trädgården tros ha legat har under sista åren betats hårt av får, varför förhoppningarna om att hitta relikta växter inte är stora, men möjligheten måste beaktas.

Inventeringen gjordes i början av april eftersom vår varit mycket tidig år 2007 och insamlad data måste hinna behandlas före arbetets slutdatum i maj. Nackdelen med tidig inventering är att örtfloran inte har hunnit utvecklas till ett fullt igenkänningsbart stadium och att den vedartade vegetationen inte har hunnit vegetera. Fördelen är dock att delar av lök- och knölvegetationen står i blom.

Andra, relevanta reliktväxtlistor kommer att komplettera resultaten. Lange (1993) hänvisar i Uraniborgfallet till en reliktväxtlista över Vens 1600-tals flora från 1963 av Arvid Nilsson, vilken kommer att komplettera litteratur- och arkivstudien.¹⁰

⁸ Exempelvis *Sium sisarum*, nämnd enligt Lange (1993, s. 31) som förekommande i Smid (1546) och är därmed alternativ för Uraniborgs trädgård, men enligt Lange (1994, s. 319) odlad för första gången i Danmark 1798. *Rheum officinale* nämns enligt Lange (1993, s. 27) i Smid 1546 och är därmed alternativ för Uraniborgs trädgård, men enligt Lange (1994, s. 280) nämns den först 1875 i dansk litteratur och beläggs odlad 1886.

⁹ Lange 1994, s. 8.

¹⁰ Lange 1993, s. 24–25.

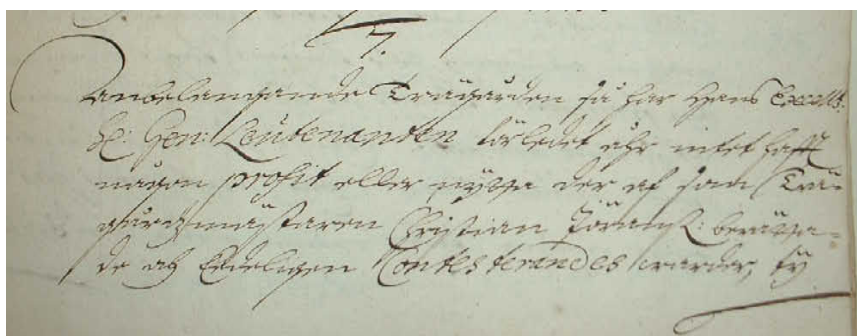
TRÄDGÅRDAR TILL NYTTA ELLER NÖJE?

Om mer utvecklade resonemang kring trädgårdens växtmaterial och utformning skall kunna göras måste trädgårdens användning fastställas, eftersom det styr vilken typ av växter som planterades och hur utformningen gjordes. För att fastställa vad trädgården som fanns vid Tomarp under 1600-talet användes till är i huvudsak två typer av källor vägledande; arkivmaterial och 1600-talslitteratur om trädgårdskonst.

TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD – FRUKTTRÄDGÅRD OCH HUMLEGÅRD

”Anbelangande Trädgården så har hans Excell: H: Gen: Leutenanten förledet åhr intet hafft någon profit eller nytta der af [...] ike för een Penning såldt aff ett eller annat slags, uthan hards i detta 1684 åhrs torka kan wara fallit, åhr wordet i hushållet som och ike för stort warit, Consumerat, [...] efter han mykit mehra Trädgården söker för någon divertissement att inrätta än söker der af profit af hämpta.”¹¹

Texten (se figur 1) är skriven 1684 och skribenten låter läsaren tydligt veta att ägaren detta år inte har tjänat något på trädgårdsodlingen utan att allt har gått till hushållet. Löjtnanten besökte uppenbarligen mycket hellre trädgården för sin förströelse än för odla och idka handel med frukt och grönsaker. Kanske hade trädgården övervägande prydnadsvärde med växter motsvarande denna användning.

Figur 1. Punkt sju i 1684 års beskrivning av Tomarp återger hur delar av trädgården var beskaffad: ”Anbelangande Trädgården så har hans Excell: H: Gen: Leutenanten förledet åhr intet hafft någon profit eller nytta der af som Trädgårdsmästaren Christian Jörans: berättade och Eedeligen Contesterandes warder” [...]12

Rörande Tomarps arrende för år 1684 skrivs vidare: ”Trädgårdn kan intet apparte wäckas, efter man får ingen nytta der af, uthan egnar stora omkostningar [...]”¹³ Återigen markeras att trädgården inte är för nyttan, men denna gång inte att den för den delen endast är för nöje.

Den sista redogörelsen för trädgården är gjord i och med en husesyn på Tomarp den 4 augusti 1702 (figur 2). Om trädgården inleds det: ”Trädgården Beståår af efterskrefne Frugtetrån [...]”, varefter trädgårdens sjutton kvarter listas med dess innehåll. Listningen blir i huvudsak enahanda: 80 äppleträd, 42 päronträd, 47 plommonträd och 153 körsbärsträd, sammanlagt. Förutom dessa återfinns två ”Carnolie de Espagine”, en utgången aprikos och ”Een lijten Aspares [sparris] quarter”.

Humblegården har fått ett eget avsnitt och behandlas inte som en del av trädgården, därom läser man:

”Humblegården finnes ingen, och ej heller warit någon i 40 år, Betygandes nembden att fuller Sahl. Ofwe Gedda hade låtit anlägga een humblegård, men den samma wille intet fvort, derfor ingen af de senare possessorer sig icke der om bemöda wehlat.”¹⁴

Återigen framskiner den sena 1600-talsträdgården som en lustans, eller snarare lättjans, trädgård, de senare ägarna hade inte bemödat sig att upprätthålla en humlegård, varför den nu var igenvuxen. Avsnittet är också det enda som säger något om den trädgård som var anlagd under Geddes tid, något annat belägg för Geddes trädgård finns inte i det behandlade arkivmaterialet.

¹¹ Lunds Landsarkiv (LLA), Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, s. 34.

¹² Lunds Landsarkiv (LLA), Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, s. 34.

¹³ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, opag.

¹⁴ LLA, Södra Åsbo Häradsrätt A5a: 1, 1702–1720.

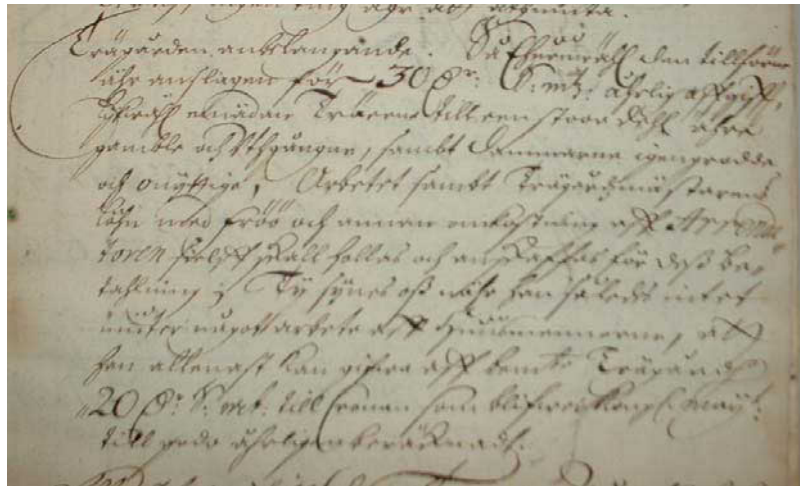

Fig 2. Husesynen från 1702 ger en inblick i hur trädgården vid Tomarp sköttes under sekelskjiftet 1600-1700. "Trädgården anbelangande. Så ehuruwähl den tillförne ähr anslagen för 30 Dr: S:mt åhrlig affgift, bykwähl emädan Träerne till een stoor dehl ähre gamle och utgångne, samt dammarne igengrodda och onyttige, Arbetet samt Trädgårdsmästarens löhn med fröo och annan omkostning aff arrendatoren för dess skull hollas och anskaffas för dess betabling, Ty synes oss när han således intet möter något arbete aff buusmennerne, aff han allenast kan gifwa aff bemte Trädgårdh 20Dr S:mt till Cronan som blifwer Kugnl. Mayt: till godo åhrligen beräknadt."¹⁵

Kommentarerna om gamla och utgångna träd är många i husesynen från 1702, men redan 1685 var flera fruktträd utgångna och dammarna igenvuxna: "likwähl emädan Träerne till een stoor dehl ähre gamle och utgångne, samt dammarne igengrodda och onyttiga".¹⁶ Fruktträd har ofta en förhållandevis kort livslängd men de borde åtminstone kunna stå i femtio år innan de utdömdes som "gamle och utgångne". I så fall kan träden år 1702 ha stått relikta från Geddes tid och ännu inte hunnit bytas ut; "så har sahl öfwerst Leut. der emotj Låtit förbättra och plantera andra i stället för de som utgådt, så att Trädgården genom Sahl. Herres förwaltande icke är kommit till skada, [...] hälst Sahl. öfwerste Leut haft altijds een ordinarie Trädgårdsmästare, som ansat Träa och hollet den wid Lijka".¹⁷ Kommentarerna om att träden är gamla och utgångna ser jag som en indikation på den gamla trädgårdens (1614–1658) beskaffenhet; det fanns en större fruktträdgård. Trädgårdsmästarens namn år 1702 var Christian Jöransson.¹⁸

Det danska Rigsarkivets material rörande Giedde¹⁹ behandlar ekonomi, skulder och panter i brev, kvitenser och en jordebok. Materialet är omfattande, men nämner inget om trädgårdarna vid Tomarp.

Sökningarna i de norska arkiven har varken givit träffar på Giedde eller Tomarp med dess olika stavnigar. Ej heller sökningar i material ur svenska Riksarkivet har gett resultat som har föranlett besök.

NÅGOT UR 1600-TALET'S TRÄDGÅRDSLITTERATUR

INTRODUKTION – BEGREPPET TRÄDGÅRD

I vår tid är trädgården ofta synonym med tomten runt huset där vi odlar blommor, fruktträd och köksväxter. Vi skiljer sällan ut de olika delarna som separata trädgårdar – all odling rymms i samma begrepp: trädgården.

De trädgårdar som 1600-talets människor kände var komplexare; litteraturen från tiden särskiljer tydligt trädgårdens olika syften och delar. År 1722 gav Johan Ahlich ut *Den Svenske Lust- Örte- och Trä-gården*. Redan titeln avslöjar hur man länge sett på trädgårdsodling; som oftast tre tydligt avgränsade områden.²⁰ I boken avhandlas blommorna så som att de hör till lustgården medan örterna/kryddorna och övriga

¹⁵ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 2, rödmärkt.

¹⁶ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 2, rödmärkt.

¹⁷ LLA, Södra Äsbo Häradsrätt A5a: 1, 1702–1720.

¹⁸ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4, opag.

¹⁹ RAK, Privatarkivsektionen, Ove Giedde: 678 & P0249.

²⁰ Ahlich 1722.

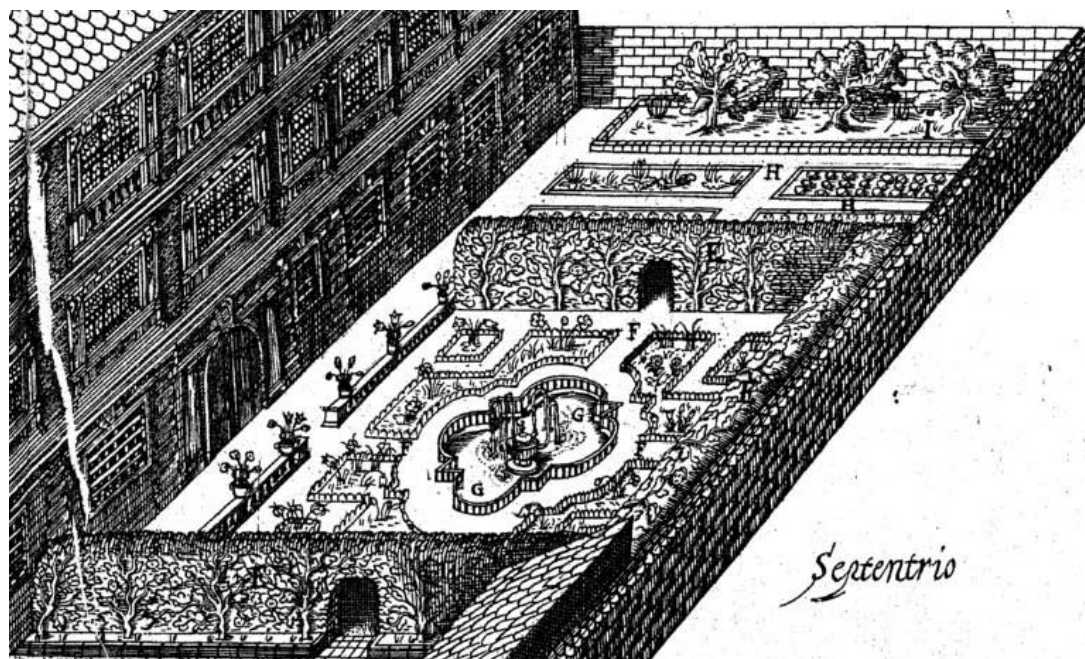
köksväxter hör till den nyttiga örtagården, där fanns även en separat fruktträdgård.²¹ Dunér och Dunér (2004) skriver i artikeln ”Lustgård – en trädgård utan ansträngning” hur det under renässansen snarast finns ”en tendens att överbetona onyttigheten som kriterium på en trädgård i egentlig mening. Enligt detta synsätt är endast en lustgård som inte brukas till något en verklig trädgård.”²² *Nationalencyklopedin*²³ delar denna mening: ”lustträdgård ... trädgård avsedd för vila och skönhetsupplevelse, i motsats till nyttoträdgården”.²⁴ Konkretiserat var lustgården under 1600-talet den del av trädgården där man oftast fann parterrerna. Ytan var öppen och sällan trädbevuxen, i parterrerna kunde kostsamma växter ställas ut för att besökaren där skulle kunna beundra dem.

Den samtida litteraturen är överens om att trädgården har flera syften: André Mollet (1651) särskiljer till exempel fruktträdgården, lustgården och köksträdgården men framhåller att det inte tvunget måste anläggas en särskild trädgård för odling av endast köksväxter. Mollets inställning är betydligt toleranter än den som Dunér och Dunér (2004) ger intryck av. Även i Hans Rasmussen Rasmussen Blocks (1647) lustgård samsas blommorna med köksväxterna och fruktträden, om än i olika kvarter.

Den generella tendensen är att i lustgården (*der Lustgarten/ le jardin de plaisir*) odlades växter för dess skönhet, i köksträdgården (*Küchengarten/ jardin potager*) odlades växter för matlagning och i trädgården (*Baumgarten/ verger*) odlades fruktträd, stundom återfinns även en örtagård.

FURTTENBACH: *ARCHITECTURA CIVILIS* (1628)
& *ARCHITECTURA RECREATIONIS* (1640)

Ett av de stora prospekten (nummer 13) i Furttensbachs *Architectura Civilis* visar trädgården till ett befäst gods. I fonden syns ett konstruerat landskap för djurhållning (djurgården/*Thiergarten*) och i förgrunden återges lustgården. Furttensbach blandar sällan lust med arbete i sina trädgårdar, varför fruktträdgården och köksträdgården inte återfinns i samband med lustgården.

Figur 6. Även i Furttensbachs minsta trädgårdar ingår 1600-talets viktigaste motiv. Här syns bland annat lövgångar, fontäner, parterrer, köksträdgården och fruktträdgården. (Furttensbach 1649, s. 3.)

Furttensbach kommenterar flyktigt sina anläggningar och endast i punktform, några åsikter om trädgårdens skötsel och om val av växter delger författaren inte läsaren. Verket är att betrakta som exempel på Furttensbachs arkitekturstil gällande såväl hus som trädgård och är inte någon trädgårdsbok.

Om ”Dass erste bürgerliche Wohnhäuss” (se figur 6) skriver Furttensbach i *Architectura recreationis* (1640): (E) tre med varandra förbundna lövgångar i vilka man ska kunna vandra osedd, (F) en

²¹ Lundquist 1997, s. 48.

²² Dunér och Dunér 2004.

²³ Nationalencyklopedins Internettjänst

²⁴ Nationalencyklopedins Internettjänst uppslagsord: ”lustträdgård”, 2006-11-21.

blomsterträdgård ("Blumegarten") med (G) en fiskdamm. (H) utgörs av köksträdgården med (I) en bädd med fikon, pomeranser och andra fruktträd som måste täckas om vintern.²⁵

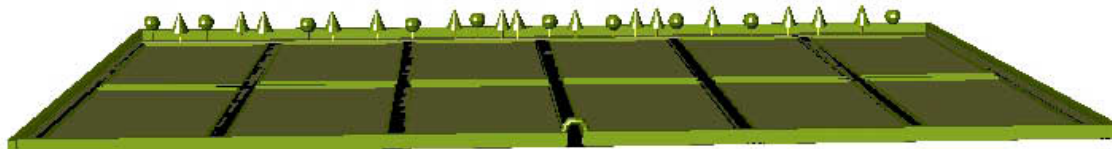
I "Dass ander Bürgerliche Wohnhäuss" är motiven de samma och planeringen mycket lik, samma bädd för frostkänsliga träd och buskar återfinns och lövgången omger blomstergården med en springbrunn i mitten. Furttenbach har tagit ställning till vilka motiv som konstituerar den moderna trädgården och använder dessa motiv konsekvent, endast skalan på trädgården ändras. I verkets största, furstliga trädgård och därmed även största kopparstick är motiven samma men proportionerna väldiga.

RASZMUSSON BLOCK: *HORTICULTURA DANICA* (1647)

År 1647 utkom *Horticultura Danica* av örtagårdsmannen Hans Rasmusson Rasmusson Block (u.å.), vilken tillägnades två av Danmarks viktigaste män; riksrådet och kanslern Christian Thomesen Sehestedt samt riksrådet Tage Thott.²⁶ *Horticultura Danica* är ett verk präglad av renässansens trädgårdskonst och formspråk, de nyintroducerade lökväxterna presenteras, liksom författarens egen erfarenhet av trädgårdsodling. Titelsidan visar bilder från upprättandet och sedan fördrivningen ur paradiset, i centrum står trädgårdsmästarens gärning. Parnassens trädgård avbildas som ett livets träd i mitten av den kvadratiske trädgårdens cirkelrunda mitt, i de omgivande kvadratiske bäddarna frodas tulpanen, den tidens stora modeväxt.²⁷ Rasmusson Block nämner i förordet han har arbetat såväl hos kungen på Lundehave som hos olika riksråd, kanske hos dem som han tillägnar sin bok. Han skriver att han har läst de viktigaste verken om trädgårdskonst och man får anta att han har tagit del av åtskillig internationell litteratur.²⁸

I första kapitlet beskriver Rasmusson Block en stor trädgård som skall vara nyttig, "zirlig" (utsmyckad) och "lystig" (vacker). Nyttan var köksträdgården, det "zirliga" var säkert tänkt för såväl köksträdgården som en "lystig" lustgård. Eftersom alla trädgårdar återfinns inom samma, väldiga rektangelformade trädgård (figur 5) var det antagligen viktigt att alla trädgårdarna var noga skötta och dekorerade.

I den trädgård där man kan ha rinnande vatten, skriver Rasmusson Block, skall en kanal med fiskar föras genom trädgården. Den skall vara belagd med vackra stenar i olika färger och på sidorna besatt med granitsten.²⁹ Vid var sida av kanalen skall ett vackert "Gallerie" byggas av målade pilkvistar, på vilket vackra krukor med främmande växter placeras.

Figur 5. Dispositionen av den trädgård som Rasmusson Block beskriver. Egen rekonstruktion efter Rasmusson Blocks beskrivning.

Rasmusson Block föreslår att bland annat att nejlikor, lövkoja, rosmarin och anemoner planteras i krukorna för att sedan tas in under vintern. Vid tre av den omgivande häckens sidor byggs ett litet staket, tre fot högt (ca 95 cm³⁰), invid vilket rosor skall bindas. Eftersom de inte får bli högre än 3,5 fot (ca 1 meter³¹) skall de varje år uppbindas och beskåras. På trädgårdens fjärde sida skall en åtta fot (ca 2,5 meter³²) bred säng anläggas och planteras med olika små träd, Rasmusson Block föreslår: körsbär, hassel och plommon. Marken under träden beläggs med grästorvor så att man kan promenera under träden heta dagar.³³

Hela trädgården indelas enligt Rasmusson Block i tolv kvarter, (se figur 5) sex på var sida, som kan inhägnas med röda vinbär eller körsbärskornell, rakt planterade efter snöre och väl beskuret till en höjd av

²⁵ Furttenbach 1640, s. 3.

²⁶ Lund 2000, s. 41.

²⁷ Lundquist 2005, s. 247–48.

²⁸ Lund 2000, s. 41.

²⁹ Rasmusson Block 1647, s. 1.

³⁰ Engström 1883

³¹ Engström 1883

³² Engström 1883

³³ Rasmusson Block 1647, s. 2.

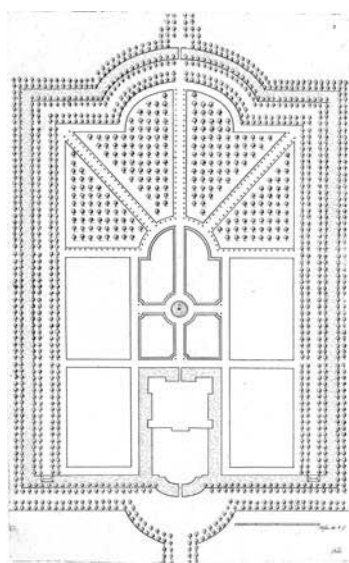
två danska fot (ca 60 cm³⁴) och åtta danska tum (ca 20 cm³⁵) brett. I sex av kvarteren kan bäddarna planteras med välbeskuren buxbom och de andra sex kvarteren kan infattas med rödmålad ekplank. Ramens hörn dekorerar med förgyllda knoppar.³⁶

De åtta mittersta kvarteren skall avdelas i vackra mönster och reserveras endast för blommor. I dessa kvarter skall det finnas såväl stora som små bäddar där de senare är tänkta för lök- och knölväxter och de stora bäddarna för växter med krav på tyngre jord.

Längst ut vid den långa gång som löper längs den fjärde sidan av trädgården kan anläggas en 1,5 fot (ca 50 cm) bred buxbomsplanterad bädd. I denna planteras de större örter som inte får plats i bäddarna. I bäddarna kan för blomningens skull större växter sättas men de bör sättas i hörnen och beskåras för att inte bli för stora. Rasmusson Block tycker inte att man skall sätta för mycket i en säng, så att växterna konkurrerar med varandra; utan så att de olika örterna kan skiljas från varandra.³⁷

I trädgården skall inte alltför stora träd placeras som ger skugga och ”tar bort luft” och näring från örterna. Men vill man likväl ha små träd i trädgården, det kan vara körsbär, persikor, plommon och aprikos, tycker Rasmusson Block att de skall placeras längs trädgårdens norrsida, mot ett plank.

MOLLET: *LUSTGÅRD* (1651)

Figur 3. En generalplan ur Mollets *Lustgård* (1651).

År 1648 nämns för första gången att den franske trädgårdsmästaren André Mollet (1600–1665) anlant till Stockholm för att anlägga trädgårdar liknande de vid det kungliga palatset i Paris. Drottning Christina gav snart sin nya trädgårdsmästare uppgiften att författa och ge ut en bok om modern trädgårdsskötsel och om den nya franska trädgårdskonsten (se figur 3). Verket gavs ut 1651 efter tryckning hos Henrik Kayser och omfattade fransk, tysk och svensk översättning samt trettio kopparstick.³⁸ Karling (1969–70) framhåller uppgifterna om översättarnas arvoden, vilket bevisar att Mollet inte själv har skrivit boken på tre språk. Man får anta att den franska Mollet skrev på sitt modersmål och att översättarna utgick från den franska texten; trots allt har verket titeln *Le Jardin de Plaisir* och den tyska och svenska översättningen följer där efter. Att verket bearbetades av flera översättare³⁹ förklarar den konstanta nomenklaturförbistring som läsaren utsätts för. Mycket av det som Mollet beskriver var helt nytt för Sverige och översättarna valde att skapa nya termer för företeelserna och inte att låna ord rakt av från franskan. För en nutida läsare blir det till exempel inte självklart att ”Parterrer giöras medh Löfwerck” är något så enkelt som franskans ”parterres en Broderie” (broderiparterr). I fallet med broderiparterren är ”lövverk” en översättning från tyskans term för broderiparterren: ”Laubwerk”. Jag ser det som troligt att den svenska

delen utgår från den tyska översättningen.

För Mollet är trädgården i allra högsta grad uppdelad i olika användningsområden. I *Lustgård* (1651) framstår platsen för odling av frukt bärande träd som ”trägård”, eller ”verger” i den franska delen. I sjätte kapitlet skriver Mollet om ”kålgård” och ”kiökgård”, eller ”jardin potager”, på franska. Att det inte handlar om den traditionella, nordiska kålgården framgår tydligt, detta är en rik köksträdgård med meloner, vitlök, rödbetor, pumpor och endiver. I Mollets trädgård skulle även en ”blomstergård” (”Jardin a fleurs”) finnas för odling av bland annat rosor, nejlikor, tulpan, anemon och iris.

I lustgårdens avdelningar, som gångarna skapar, kan allehanda frukt bärande träd planteras eller kan en köksträdgård⁴⁰ inrättas.⁴¹ För att man inte skall behöva se köksträdgården⁴² mitt i lustgården kan höga,

³⁴ Engström 1883

³⁵ Engström 1883

³⁶ Rasmusson Block 1647, s. 2.

³⁷ Rasmusson Block 1647, s. 3.

³⁸ Karling 1969–70, s. 95–99.

³⁹ Karling 1969–70, s. 99.

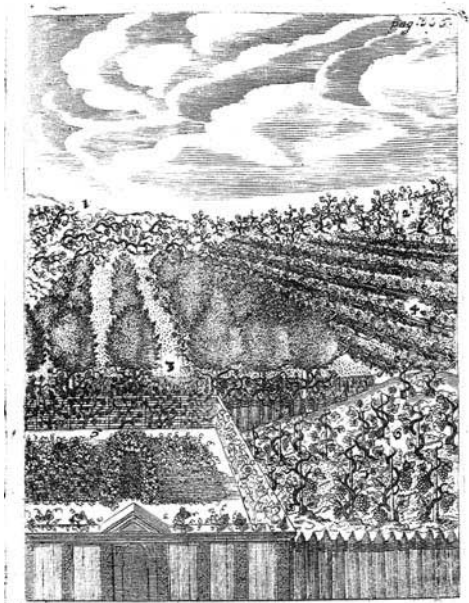
⁴⁰ Mollet använder i franska delen ’potager’ för köksträdgård (Mollet 1651)

⁴¹ ”...Fruktbärande Träa plantera / eller och en kålgård anrätta” (Mollet 1651)

⁴² Mollet skriver ’Kålgård’ (Mollet 1651)

omgärdande staket eller plank⁴³ sätts upp. Mollet skriver att man mycket väl kan ha köksträdgården och fruktträden i samma lustgård och att man inte tvunget måste anlägga en för ändamålet avsedd trädgård för nyttans växter.

ELSHOLTZ: *VOM GARTEN-BAU* (1684)

Figur 4. Trädgården med dess delar, så som Elsholtz beskriver den i *Vom Garten Bau* från 1684.

Elsholtz föddes 1623 i Frankfurt och utbildade sig inom medicin i Wittenberg och Königsberg, hans *Grand-tour* gick till Holland, Frankrike och Padua i Italien där han promoverades i medicin 1653. Tillbaka i Tyskland tjänade Elsholtz som *bov-medico* och *botanico* hos kurfursten av Brandenburg, Friederich Wilhelm, en position som han höll till sin död 1688.⁴⁴

Enligt Elsholtz var trädgården femdelad i och med blomstergården, köksträdgården, fruktträdgården, vingården och läkeörtsgården (figur 4).⁴⁵ Då trädgårdens ingång öppnar sig i söder kommer besökaren först in i blomstergården med dess springbrunnar, därefter följer köksträdgården med sin springbrunn följd av läkeörtsgården och vingården. De fyra trädgårdarna omgärdas av en täckt gång eller av plank med spaljerade fruktträd. Vid trädgårdarnas öst-, väst- och norrsida omsluter fruktträdsodlingen trädgården likt en mantel⁴⁶ i vars utkant en yttre mur slutligen skyddar.⁴⁷

Gångar skulle läggas såväl längs mitten som vid båda kanterna och en gång skulle genomkorsa mittgången; på så sätt erhålls fyra lika stora kvarter. Ett eller två kvarter kunde användas till blomstermönster och de andra till bäddar för köksväxter. Det var dock inte nödvändigt att göra alla trädgårdarna lika stora, utan man kunde göra dem större där

man hade behov eller lust.⁴⁸

Köksträdgården ("Küchen-Garte" sic.) anlades inte främst för dess skönhet, varför den kunde placeras bredvid eller bakom blomstergården, likaså kunde de ha skiftande form.

GARTNER: *HORTICULTURA* (1694)

Författaren till *Horticultura*, Christian Gartner (ca1642–1716), var en berest man. Han var bördig från Tyska Slesvig-Holstein och efter sin tidiga utbildning i Köpenhamn reste han till Frankrike, Nederländerna och Tyskland, för att slutligen stanna i norska Trondheim.⁴⁹ Rasmussen Blocks *Horticultura Danica* har tydligt legat som förlaga i Gartners arbete och troligen har även Paullis *Flora Danica* varit en referens.⁵⁰ Gartner var noga med att markera att de växter som han nämner i boken är lämpliga för odling i det kalla mellan-Norge. Undantagen skulle vara några av de buskar och träd som han rekommenderar att placera frostfritt under vintern. Eftersom han hade arbetat vid flera utländska trädgårdar ville han antagligen visa läsaren att han kunde hantera växter även för varmare klimat.

Den trädgård Gartner talar om är en sammanhängande, kvadratisk eller rektangulär trädgård. Han menar att man visst kan ha två eller tre större fruktträd i trädgården men snarast för dess skönhet än för frukten, eftersom de sällan står mer än sex år innan de har gett efter för kylan.⁵¹ Gartner menar att man även kan ställa träden längs med väst- och norrsidan för att de skall skydda örterna i trädgården från kall

⁴³ Mollet skriver i franska delen: "ou bien en faire potager, dont les dittes pallissades haut pourront empescher la deformité." (Mollet 1651)

⁴⁴ Zedler [1734] 1961

⁴⁵ Blumengarten, Küchengarten, Baumgarten, Weingarten, Arzney-garten.

⁴⁶ "...und ausser diesen lieffe an der gantzen Nord- Ost- und West-Seite der Baum-Garten herumb / welcher alles in Gestalt eines Mantels umschlösse."

⁴⁷ Elsholtz 1684, s. 9.

⁴⁸ Elsholtz 1684, s. 9.

⁴⁹ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 5.

⁵⁰ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 7.

⁵¹ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 44.

vind.⁵² I det femte kapitlet inleder Gartner med: ”Nu vil vi gaa fra vore Trae-Haver til voris Lyst,- og Urte-Haver”, trots att författaren har givit känslan av att en stor, sammanhängande trädgård för alla växter, skiljer han i denna mening mellan fruktträdgården å ena sidan och lust- och örtagården å den andra. Om detta är medvetet gjort eller om det är en reminiscens från utlandstiden är svårt att säga, troligen liknar trädgården Rasmusson Blocks: allt finns inom samma, rektangulära hagtornshäck, men i olika delar. Här nämner Gartner även sin sista trädgård: köksträdgården, med rekommendationer gällande längder och bredder och att bäddarna gärna kunde vara upphöjda för dräneringens skull.⁵³

DISKUSSION

TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD – EN TRÄDGÅRD FÖR NYTTA OCH NÖJE

Resultatet från arkivundersökningen pekar mot att en fruktträdgård och ett sparrisland var anlagd vid Tomarp under 1600-talets andra hälft. Med minutiös noggrannhet är husesynen från 1702 skriven; varje träd är noga registrerat och inventeringen omfattar flera sidor. Husesynen gjordes för att överblicka vad som skulle åtgärdas på Tomarp och vilka kostnader det skulle dra med sig. Husesynen kunde nog mycket väl användas som beskattningsunderlag, och då var nog argumenten för varför det inte fanns till exempel en humlegård viktiga och man nämnde nog inte en planta mer än vad som krävdes.

Som tidigare antytts har ambitionen med litteraturstudien inte varit att svara på frågan om trädgårdarnas användningsområden, utan snarare att ge en fingervisning och komplettering till arkivundersökningen. Olika dåtida litteratur återger dock ungefär samma trädgårdsbild. Litteraturen har i huvudsak varit tysk, holländsk och nordisk; områden som borde ha haft relevant inflytande på skånsk trädgårdskonst. Även om just Tomarp inte nämns, borde litteraturen vara relevant för även en skånsk adelsträdgård. Om litteraturen inte direkt besvarar frågan utgör den ett gott komplement.

För Tomarps del betyder resultaten från arkiv- och litteraturstudien att Tomarp faller in som normalgods i det europeiska 1600-talet. Ägaren Ove Giedde höll sig med en flerdelad trädgård, så som litteraturen rekommenderade och arkiven bekräftar. Att trädgårdens dammar var igenvuxna och odugliga på 1680-talet, kan betyda att de inte användes för fiskodling men att Ove Giedde anlade dem under 1600-talets förra hälft. Kommentaren är viktig då den bekräftar att det fanns dammar i trädgården under 1600-talet. Kommentaren om trädgårdsmästaren betyder att den svenska löjtnanten månade om trädgården och att förändringarna som skedde inte tvunget var till det sämre. Trots allt ansades träden och de byttes ut när de blivit gamla.

Trädgården användes både för nytta och för nöje. Blomstergården med parterrer var kombinerad med en humlegård, köksträdgård, örtagård och en fruktträdgård. De olika trädgårdarna var oftast tydlig avdelade med klippta häckar eller staket, men det förekom även att olika odlingar kombinerades om ytorna var små. Parterrererna var troligen av äldre typ med kantiga, geometriska former och inte av broderi-typ. Inte minst framskiner den äldre parterrertraditionen i *Horticultura Danica* och Elsholtzs *Vom Garten-Bau*, där den senare visserligen nämner broderiparterren som ett modernt mode, men poängterar att den äldre typen är mycket lättare att anlägga. Fruktträdgården på Tomarp var stor och omfattade år 1702 omkring 250 träd, mestadels äpple, päron, plommon och körsbär. Många av träden måste ha varit kvarstående från Gieddes tid och vittnar därmed om äldre fruktträdsodlingar. Självhushållande fruktodling svarar väl med vad den tidens litteratur säger om trädgårdsplanering och odling.

Trädgården hade en uppenbar nyttofunktion under det tidiga 1600-talet men förföll så småningom för att under slutet av århundradet knappt ens producera för hushållet. Trädgården användes vid den tiden snarast som en nyttoträdgård med nöjesfunktion och utvecklades till en lättjans trädgård. Det fanns varken intresse eller pengar för att underhålla en trädgård både för nytta och för nöje.

Vid en framtida rekonstruktion av trädgården har inventeringen från 1702 stor betydelse för att förstå områdets disposition rörande kvartersindelning. Inventeringen redovisar i ord hur och var de olika fruktkvarteren var placerade och vad som växte i dem. Vid en rekonstruktion har även resultaten från litteraturstudien betydelse då den kompletterar bilden av 1600-talets trädgårdar. Homogeniteten i resultaten från litteraturstudien, och inte minst Rasmusson Blocks (1647) trädgårdsförslag, som med en trädgårdsform som i stort sammanfaller med Tomarps terräng, är en god grund vid en rekonstruktion och blir ett oundvikligt komplement.

⁵² Balvoll & Weisaeth 1994, s. 45.

⁵³ Balvoll & Weisaeth 1994, s. 48.

Resultaten betyder att en rekonstruktion mycket väl kan genomföras eftersom det finns dokumentära källor rörande Tomarps 1600-tal. Dessa källor ger en fingervisning om hur trädgården var beskaffad och tillsammans med terränginventeringar och Burman/Fischers stick⁵⁴ finns det grunder för en rekonstruktion. Uppsatsens resultat bör dock användas i kombination med en utgrävning av området där trädgården låg. Eftersom det inte finns några ritningar över trädgården från 1600-talet måste den mer exakta dispositionen fastställas genom inmätningar i samband med utgrävningar. Resultaten betyder även att marken kring Tomarps Kungsgård är skyddsvärd och att den bör bevaras för framtida utgrävningar och dokumentation. Den nuvarande hävden genom färbetning är kanske den mest lämpliga bevarandemetoden, eftersom färg gör mindre åverkan på kulturlager än betning av häst och kor.⁵⁵

Efter avslutad arkivstudie framstår en fråga som skulle kunna kasta ytterligare ljus över Tomarps 1600-talsträdgård: vem var trädgårdsmästaren Christian Jöransson? Följdfrågorna var han var född, vem som utbildade honom och under vilken period han var anställd skulle ge värdefull fakta om trädgårdens beskaffenhet.

En djupare studie av Rasmussen Blocks *Horticultura Danica* skulle klargöra sambandet till Vieschers *Blumen Garten* (1645). Frågan är hur självständig Rasmussen Block är och hur mycket som är översatt och transkriberat direkt från Viescher, skulle man komma närmare sanningen genom att läsa Viescher?

På Tomarp fanns under 1600-talet trädgårdar för såväl odling av nyttoväxter som odling av prydnadsväxter. Man kan gott anta att Giedde hade en trädgård en adelsman värdig och att han personligen utnyttjade den för underhållning och att köket använde frukt och grönsaker därifrån. Även om trädgården förföll under det sena 1600-talet nyttjade svenskarna den både för underhållning och i viss mån för odling av köksväxter. Tomarps 1600-talsträdgård framstår som en trädgård för nytta och nöje.

⁵⁴ Se vidare Wahlsteen 2007, s. 19-21.

⁵⁵ Personligt meddelande, Sarlöv-Herlin, Ingrid 2007-03-29

DET SKÅNSKA 1600-TALETS VÄXTMATERIAL

VÄXTER I ARKIVMATERIAL RÖRANDE TOMARP

Vad gäller materialet rörande Tomarps 1600-talsträdgård nämns växtnamn i en husesyn från 1702. Det handlar om *Malus domestica* (syn. *M. sylvestris* var. *domestica*) (äpple), *Pyrus communis* (päron), *Prunus domestica* (plommon) och *Prunus* sp. (*P. avium* och/eller *P. cerasus*) (körsbär), samt ”Carnolie de Espagine”, ”Aspares” (Sparris, *Asparagus officinalis*) och *Prunus armeniaca* (aprikos). Sist nämns även att det inte på fyrtio år har funnits någon humlegård, men att Ove Giedde hade en anlagd under sin tid.⁵⁶ Under tidigt 1680-tal nämns att trädgården vidmaktshålls genom utlägg för trädgårdsmästare, frön, arbetsfolk, och kosthållning. Inget nämns om inköp av plantor; rimligen rörde sig kommentaren om frön snarast om växter som måste sås löpande, än om frön för träd och buskar.⁵⁷

Den äldsta kommentaren är daterad den 1 februari 1672 och rör utlägg gjorda under föregående år, 1671: *Trädgårdsmäst till fröo lit D ... 2 [dl smf]*. Trädgårdsmästaren hade köpt frö för 2 daler silvermynt under året, återigen ingen kommentar om plantor.⁵⁸

Vad gäller fruktträden är det rimligt att de en gång kom från Holland eller möjligen Tyskland eller Frankrike. Under bara det sena 1500-talet importerades hundra- om inte tusentals fruktträd från Holland.⁵⁹ Allan Gunnarsson (1993) menar att fruktträden i huvudsak importerades av godsherrar, erhöles efter utgallringar i fruktodlingar eller köptes från inhemska plantskolor. Endast undantagsvis borde frösådda plantor ha funnit sin plats i fruktträdgården, efter att ha utvärderats i trädskolan. De frösådda plantorna hörde till bondens lott, inte ett slott som Tomarp.

Allan Gunnarsson (1993) föreslår fruktträd för Uraniborgs 1500-talsträdgård. De sorter som kan vara intressanta för Tomarps 1600-talsträdgård är till exempel äpplena ’Höstparmån’ och ’Rambour Rouge’, päronet ’Bon Chretien’ och körsbäret ’Glasmorrell’ (se bilaga 1).

RELIKTVÄXTER PÅ TOMARP

Lange 1994 skriver att reliktväxter så gott som alltid kan finnas på den plats en trädgård legat, om området har lämnats orört. Om platsen har betats hårt kan återstoden av växtmaterialet dock vara kraftigt reducerat. För att ”väcka” eventuellt frö som legat under jorden i århundraden, kan marken bearbetas till dubbelt spaddjup, för att sedan invänta spirande, relikta frön. Det är känt att frön av bolmört har legat i marken i 800 hundra år utan att förlora grobarhet. Ett studium av reliktväxter kan ske på platsen med vetskap om att senare tiders odling mycket väl kan ha gett avtryck i den befintliga floran.⁶⁰

En reliktplantlista måste sedan jämföras med andra historiska källor, för att bedöma resultatens rimlighet. På så sätt kan senare belagda växter identifieras och räknas bort ur resultaten. Kvar bör endast de vara som är historiskt belagda att de har funnits i regionen.

Vid sammanställningen av växter till rekonstruktionen av Uraniborg hänvisar Lange (1994) till Arvid Nilssons reliktväxtlista från 1963. De växter som förekommer i Arvid Nilssons växtlista, kompletterar den sammanställda växtförteckningen (se bilaga 4).

Inventeringen av växter på Tomarp skedde den 2 april 2007 och riktade sig i första hand mot det område där den gamla trädgården troligen har legat. Området är tydligt terrasserat, gården ligger högst och följs av en lägre terrass som följer längs med den gamla trädgården. En stödmur i natursten tar upp nivåskillnaden mellan första och andra terrassen. På tredje terrassen ligger den rekonstruerade vallgraven och övre delen av den gamla trädgården. Längs med platsen för den gamla trädgården skär ytterligare en terrassering, den fjärde terrassen, som slutar abrupt med en hög kant ned till den intilliggande hagen i öster. I hagen växer ett antal stora ekar i ett par grupper, individer som mycket väl kan vara fyrahundraåriga. På Burman/Fischers stick över Tomarp⁶¹ (ca 1680) förekommer en större trädplantering, troligen är de befintliga ekdungarna i hagen öster om Tomarp en återstod av denna ekskog. Längs hela sträckan går

⁵⁶ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv G7a: 2, (rödmärkt).

⁵⁷ LLA, Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv G7a: 4, s 34.

⁵⁸ LLA, Hellerups gårdsarkiv GII: 3, 1664–1694.

⁵⁹ Gunnarsson 1993, s. 50.

⁶⁰ Lange 1993, s. 23–24.

⁶¹ Se Wahlsteen, 2007 och Kroon, 1957

grundvattnet i dagen, stundom leds det i diken, stundom har våtängar bildats med tät vegetation av tågväxter (*Juncus* sp.).

Inventeringen av växterna på platsen för den gamla trädgården gav följande resultat:

<i>Alnus incana</i>	gråal	<i>Pyrus domestica</i>	päron
<i>Anemone nemorosa</i>	vitsippa	<i>Quercus robur</i>	skogsek
<i>Corylus avellana</i>	hassel	<i>Ribes uva-crispa</i>	krusbär
<i>Crataegus monogyna</i>	trubbhagtorn	<i>Rosa nitida</i>	dockros
<i>Fraxinus excelsior</i>	ask	<i>Sambucus nigra</i>	fläder
<i>Gagea lutea</i>	vårlök	<i>Scilla sibirica</i>	rysk blåstjärna
<i>Malus domestica</i>	äpple	<i>Urtica dioica</i>	nässla
<i>Prunus avium</i>	fågelbär	<i>Viola odorata</i>	doftviol

Av dessa borde *Malus domestica* (äpple), *Prunus avium* (fågelbär), *Pyrus communis* (päron) och *Ribes uva-crispa* (krusbär) vara kvarstående från den fruktträdgård som var anlagd på platsen under tidigt 1900-tal. *Corylus avellana* (hasseö) är planterad utmed kanterna för platsen för den gamla trädgården och har stundom mycket grova grenar, upp till 40 centimeter, avkapade. Dessa exemplar skulle mycket väl kunna vara kvarstående från 1700-talet, men kanske inte från så tidigt som 1600-talets mitt. Tyvärr är snittyrtorna så gamla och nedbrutna att det inte är möjligt att räkna årsringar. *Scilla sibirica* (rysk blåstjärna) och *Rosa nitida* (dockros) är enligt Lange 1994 båda 1800-talsintroduktioner, *Alnus incana* (gråal) 1700-talsintroduktion men *Viola odorata* (doftviol) medeltida och *Sambucus nigra* (fläder) medeltida eller möjligen från vikingatid, *Anemone nemorosa* (vitsippa) och *Urtica dioica* (nässla) förekommer i Paulli (1648) men varken *Crataegus monogyna* (trubbhagtorn) eller *Gagea lutea* (vårlök) förekommer i Lange (1994) eller Paulli (1648).

Av de inventerade växterna ser jag ingen som en självklar relik från Tomarps 1600-talsträdgård. Arkivkällor och dätida litteratur får fungera som mer pålitlig riktningssvisare vad gäller trädgårdens växtmaterial.

VÄXTMATERIALET I UTVALD 1600-TALSLITTERATUR

1500- och 1600-talets danska växt- och trädgårdslitteratur är överskådlig i sitt omfång och några av de viktigaste verken får vara vägledande i att finna växter för Tomarps 1600-talsträdgård. Litteraturen är inte den samma som under rubriken ”Trädgårdar till nytta eller nöje?”, eftersom den framför allt berör trädgårdarnas utformning och i mindre grad dess innehåll av växter. Den danska växtlitteraturen från 1600-talet är därtill ganska utförlig, varför det inte finns samma behov av att söka källor utanför Danmark.

SMID OCH PEDERSEN: LÄKEMEDELSBÖCKER (1546 OCH 1533)

”Oudt vor hiemmelcke fader haffuer alsterze giort sine underlige gerninger, i de ting so mest foractelige ere for verden, lige saa haffuer hand oc giort, i de foractelige neller. Huad urter ere lösteligere end de skønne velluctendis Neglicker, fioler, oc andre saadanne? Neller [nässlor, *Urtica dioica*]offuergaar dem alle, med krafft, oc dygd [...] di ville wij först seete dem, i denne vor bog.”⁶²

Henrik Smid (1495–1563)⁶³ studerade i såväl Tyskland som Frankrike och Holland⁶⁴ och var praktiserande läkare i Malmö, sin titel som Christian II:s livmedikus till trots, och gav ut ett flertal böcker inom teologi, medicin och juridik. Hans latinsk-danska ordbok, *Hortulus synonymorum*, utkom 1520 och 1535 kom hans första pestläkebok, följd av *Een skøn, loestig, ny urtegaardt...* (1546).⁶⁵ Den senare är en utpräglad läkemedelsbok där varje växts läkande egenskaper presenteras, boken är ordnad efter växterna, men någon notis tas inte om utseende eller odling. Smids uttryck om första delen som en ”örtagård”, blir snarast en metafor för den plats där flera örter är presenterade, såsom hans latinska ordbok ovan, kallad ”Synonymernas trädgård”.

Christiern Pedersen (ca 1480–1554) föddes i trakten kring Helsingör men studerade som ung i Roskilde och senare i Greifswald från 1496. Som bokförläggare och tryckare var han verksam i Paris från 1510 men väl tillbaka i Danmark fick han fly sitt gods till fördel för Gotland på grund av en

⁶² Smid 1546, s. I.

⁶³ Lundquist 2005, bilaga 12, s. 6.

⁶⁴ Smid 1557, s. II.

⁶⁵ Lundquist 2005, bilaga 12, s. 6.

räkenskapsmiss. Pedersen var även verksam som tryckare i Malmö och arbetade med en översättning av Bibeln till danska.⁶⁶ *Een nøttelig Legebog faar Fattige och Rige...* utkom 1533 och är uppställd efter sjukdomarna, inte växterna. Återigen nämns inget om odling av växterna eller deras morfologiska karakteristika.

De växter som nämns i Pedersens och Smids läkemedelsböcker är tolkade av Johan Lange inför rekonstruktionen av Uraniborgs trädgård.⁶⁷ I stort är redan alla växter upptagna av Rasmusson Block och Paulli, men somliga återstår; kanske var de efter nästan hundra års odling avfärdade som rena läkemedelsväxter, och de platsade därmed åtminstone inte i Rasmusson Blocks trädgårdsbok som även handlade om trädgårdskonst för skönhets skull. Langes tolkningar av inte redan nämnda växter kompletterar framställningen om 1600-talets skånska växtmaterial och återges därför nedan, även om det inte är ett primärt växtmaterial för Tomarps 1600-talsträdgård. När växten ej förekommer i Lange markeras den med streck (-).

<i>Aristolochia clematitis</i>	hålrot	1300	<i>Eryngium campestre</i>	fältmartorn	-
<i>Cuminum cyminum</i>	spiskummin	1300	<i>Faba vulgaris</i>		-
<i>Rheum officinale</i>	läkerabarber	1875 ⁶⁸	<i>Iris barbata</i> (syn. <i>germanica</i>)	trädgårdsiris	1300
<i>Adiantum capillus-veneris</i>	venushår	1400	<i>Papaver somniferum</i>	opiumvallmo	1100
<i>Aristolochia rotunda</i>		1450	<i>Parietaria officinalis</i>	väggört	1450
<i>Asarum europaeum</i>	hasselört	1300	<i>Ruscus hypoglossum</i>	tungmyrten	1546
<i>Bryonia alba</i>	hundrova	1450	<i>Salvia sclarea</i>		1533
<i>Cicer arietinum</i>	kikärt	1450	<i>Sinapis alba</i>	vitsenap	700
<i>Conium maculatum</i>	odört	1400	<i>Sium sisarum</i>	socketrot	1798 ⁶⁹
<i>Delphinium staphisagria</i>	giftriddarsporre	-	<i>Veratrum album</i>	vit nysrot	1300

SPERLING: *HORTUS CHRISTIANAENSIS* (1642)

Otto Sperling (1602–1681) var kunglig botaniker vid Rosenborgs slott i Köpenhamn och verksam där från 1638. Uppgifterna i *Hortus Christianaensis* (1642) är omdiskuterade, då det är Sperlings egen katalog över de växter som han uppger ha planterat i Rosenborgs trädgård. Somliga växter skall enligt hans egna uppgifter ha kommit till Danmark efter hans årslånga vistelse (1640–41) i Spanien.

Många av de växtnamn som Sperling nämner återfinns inte i annan samtida litteratur, och kan därför mycket väl kan vara Sperlings egna konstruktioner. Vidare är det osäkert om växterna var helt odlingsbara i Danmark, eller om det var växter som hade stått endast något år i trädgården för att sedan ha gått ut.⁷⁰ Även dåtidens auktoriteter bekräftar misstankarna om Sperlings växtlista. I ett brev nämner professorn Ole Worm (1588–1654) att många av Sperlings växter aldrig gick i blom, utan endast visade ”Blade og Spirer”.⁷¹

Gällande Jhon Harveys tolkningar av Sperlings växtlista ställs läsaren inför frågan om Harveys metod. De växter som Harvey föreslår verkar vara föreslagna efter en engelsk horisont, och inte med dansk utgångspunkt. Åtskilliga av Harveys förslag är för Danmark, enligt Lange (1994), 1800-tals-, eller rent av 1900-talsintroduktioner. Tyvärr får vi inget veta om Harveys tillvägagångssätt och det blir därmed svårt att bedöma rimligheten i hans förslag. Som ett resultat av den välgrundade tveksamheten inför Sperlings växtlista, och svårigheten att bedöma Harveys tolkningar, bidrar Sperling (1642) inte med växter till bilaga 4 (Sammanställd växtlista).

RASMUSSØN RASZMUSSON BLOCK: *HORTICULTURA DANICA* (1647)

Horticultura Danica (1647) omfattar omkring 240 taxa, fördelade så att köksväxter samt lök- och knölväxter är flest men även träden utgör en stor del. Rasmusson Block delar i första hand in växterna i hur de odlas, och inte var i trädgården de skall växa, även om läsaren får vissa råd även om det senare. Av de omkring 240 förekommande taxa finns 133 av dem i Balvoll och Weisaeths (1994) tolkningar. Av Balvoll och Weisaeths tolkningar återfinns 117 taxa i Lange (1994), och av dessa introducerades, enligt Lange, nio taxa

⁶⁶ Hauberg 1933, s. 7.

⁶⁷ Lange, 1993 s. 27–31

⁶⁸ Enligt Lange, 1994

⁶⁹ Enligt Lange, 1994

⁷⁰ Lundquist 2005, s. 245–246.

⁷¹ Lundquist 2005, s. 246, fotnot 33.

efter år 1700 (1774–1945). Till dessa kommer 61 taxa som Lange föreslår, vilka introducerades före år 1700. Summan blir omkring 170 belagda taxa som borde vara relevanta för en 1600-talsträdgård; dessa redovisas i bilaga 2. Första kolumnen i bilagan är Balvoll och Weisaeths (1994) tolkning av Gartners (1694) växtnamn vars växtnamn även förekommer i Rasmusson Block. Denna kolumn är resultatet av jämförelsen mellan Rasmusson Blocks prelinnéanska växtnamn med Gartners (1694) prelinnéanska växtnamn som sedan har tolkats av Balvoll och Weisaeth. Om Balvoll och Weisaeth föreslår, till exempel, endast *Adonis*, kompletteras förslaget i tredje kolumnen ("Motsvarande växt förekommer i Lange 1994") med artepitetet *annua*, eftersom den, enligt fjärde kolumnen, finns belagd så tidigt som 1647.

PAULLI: *FLORA DANICA* (1648)

Simon Paulli (1603–1680) föddes i Rostock och studerade i England och Tyskland för bland annat den berömde apotekaren, anatomen, botanikern, och professorn Joachim Burser (1583–1638). År 1645 erhöll han professur i anatomi, kirurgi och botanik vid universitet i Köpenhamn och sedermera uppdraget att utarbeta en örtabok som medicinska fakulteten skulle ge ut.⁷²

Paulli var den förste att sammanställa vad som odlades i de danska trädgårdarna under 1600-talets mitt. Växterna återfanns i såväl de enklare borgarträdgårdarna som i de stora, adliga trädgårdarna. Återgivningen är inte fullständig; Paulli saknar arter som rimligen borde ha funnits i Danmark vid denna tid, men som författaren förbisett.⁷³ Uppskattningsvis nämner Paulli 190 trädgårdsväxter, varav 50-60 introducerades fram till 1648.⁷⁴ Dessa listas inte separat eftersom Paullis verk är en flora över förekommande växter i Danmark, inte en vägledning för trädgårdsodling. Verket har använts som en referens både genom sitt register över prelinnéanska växtnamn och genom sina illustrationer. Växtregistret och illustrationerna har kunnat komplettera tolkningarna av Rasmusson Block (1647) och Gartner (1694).

GARTNER: *HORTICULTURA* (1694)

Horticultura omfattar omkring 270 taxa, allt från örter till träd. Största delen utgör växter tänkta för blomstergården och näst störst kategori är köksträdgårdens växter. I texterna kring blomstergården nämner Christian Gartner även växter för medicinskt bruk, vilka utgör nästan hälften av blomstergårdens växter. När Balvoll och Weisaeths (1994) växttolkningar jämförs med Lange (1994) återfinns 225 taxa hos Lange (1994). Dock introducerades, enligt Lange (1994), inte mindre än 19 taxa av de 225 efter år 1700 (1725–1945). Kvar blir omkring 205 taxa, relevanta för 1600-talets trädgårdar; dessa redovisas i bilaga 3.

DISKUSSION

VÄXTMATERIALET I TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD – FÖR LUST OCH NYTTA

Växterna i resultaten från litteraturstudien skall ses som allmänt förekommande växter, i såväl Danmark som dansk litteratur under 1500- och 1600-talen. Att alla drygt 300 taxa skulle ha odlats i Tomarp är mindre troligt, en del av växterna i Rasmusson Block (1647) var nog växter av litteraturen; växter som Rasmusson Block i första hand läst om men säkert i viss mån odlat. Många av växterna nämns för första gången i litteratur i och med Rasmusson Block (1647) och Paulli (1648), varför deras tidigare historia är oklar. De 300 framdestillerade taxa som redovisas i bilaga 4 skall inte ses som svar på den ställda frågan om Tomarps trädgårdsväxter, snarast ett förslag på växter som troligen förekom i odling i Danmark under 1600-talets andra hälft. Den trädgårdssorterade växtlistan (bilaga 5) är inte heller svar på frågan om vilka växter som odlades på Tomarp. Den är en kvalificerad gissning, grundad på att det är troligare att växter som sedan länge förekommit i landet odlades i trädgården.

Resultaten från växtinventeringen ger framförallt inhemska växter och 1700/1800-talsintroduktioner. Av de växter som förekom under 1600-talet är det mycket osäkert, eller rent av otroligt, att de står relikta sedan den tiden. Resultaten från inventeringen är inte vägledande för växtförslagen för Tomarps 1600-talsträdgård.

För Tomarps del betyder resultaten att det var väl beprövade växter som odlades i trädgården snarare än nyinförda och ovanliga. Resultaten betyder även att Tomarp faller in som ett normalt gods i den nordeuropeiska trädgårdshistorien, där såväl arkiv som litteratur talar om gemensamma resultat gällande trädgårdarnas innehåll. Växtlistorna kan mycket väl ligga som grund vid en framtida rekonstruktion av

⁷² Lundquist 2005, s. 249.

⁷³ Möller-Christensen och Lange 1971, s. 39.

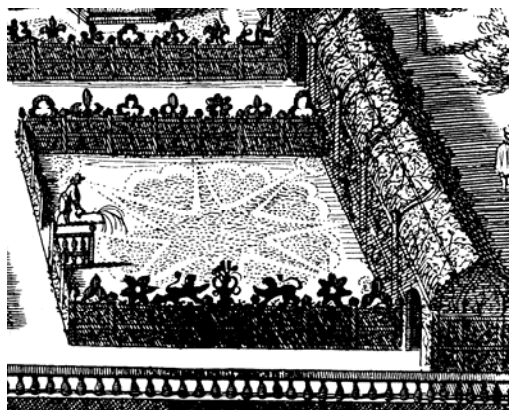
⁷⁴ Möller-Christensen och Lange 1971, s. 42.

trädgårdarna vid Tomarp. Men då måste ställning tas till vilka namnsorter av fruktträd som kan ha använts i Skåne och hur fördelningen mellan nytto- och prydnadsträdgårdar kan ha varit. De olika trädgårdarna gestaltades med olika växter och därför blir kännedomen om användning essentiell vid val av läkeörter respektive prydnadsväxter.

Vid en utgrävning av trädgårdsområdet bör jorden omhändertas och vändas för att optimera förutsättningarna för gamla frön att gro. Utgrävningen får därmed inte bara omfatta frågor rörande trädgårdens disposition utan även frågor kring dess växter. Mer omfattande pollenanalyser kan komplettera utgrävningarna och ge antydning till tidsangivelser för olika växters förekomst.

AVSLUTNING

VANDRING I TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD

Figur 7. Trädgårdsmästaren vid Tomarp vattnar planteringarna i lustgårdens parterrer. (Lustgården vid Hessen ur Merian 1654)

Thommerup 1647, den 2 maj. Efter att ha lämnat Kvidinge var vi nu på väg norr ut, upp för en av kullarna i det vackert ondulerande skånelandskapet. På höjden avslöjade sig målet; Thommerup, en gammal borg från 1400-talet, nu bebodd av riksrådet Owe Giedde. Gården ligger i en dal mellan kullarna; osynligt från Kvidinge, men ändå inte lägst i landskapet. En stor ekskog breder ut sig i öster och i fonden meandrar sig Rönne å genom skogar och beteslandskap. Vårt ekipage följde vägen fram till borgens vindbrygga där vi intygade identitet och ärende för vakten; det är oroliga tider i Danmark och som svenskar hade vi annars inte blivit insläppta.

Vi fick veta att värdparet befann sig i trädgården öster om slottet, varför en tjänsteflicka visade oss ut runt borgen. Vi följde en grusgång mellan en hög tegelmur⁷⁵ och vallgraven för att komma fram till trädgårdens höga grindar. Vakten

släppte in oss och vi ställdes inför en enorm trädgårdsanläggning med flera stora dammar.

Fig. 11. Lövgångarna som de kan ha sett ut i lustgården vid Tomarp. (Merian 1645, opag.)

Vi följde den sandbelagda⁷⁷ axialgången och såg två⁷⁸ stora kvarter (figur 7) inramade med rödmålat staket där varje stolpe var krönt med en svarvad, vitmålad knopp⁷⁹. Staketet var midjehögt och byggt med tre läkter mellan stolparna och grindarna in till kvarteren hade sex svarvade cylindrar mellan läkterna (figur 8-9).⁸⁰ Närmast ingången⁸¹ utgjorde lustgården fyra kvarter med strikt formade parterrer för bäddar och gångar (figur 10). Här växte bland annat stockros, ringblomma, gyllenlack, riddarsporre, nejlikor och tyskiris⁸² i geometriska mönster. Lustgården omgärdades av en lövgång med rödmålade bågar⁸³, väggarnas läktverk var byggt i tre våningar och taket bestod av en enkel läkt ochnock⁸⁴ (figur 11).

I träverket var lind spaljerad och för att ge skugga heta sommardagar när taffeln hålls ute i trädgårdens lövgångar⁸⁵. Detta är en sådan dag; i skuggan av lövgången hade Owe Giedde och hustrun Dorte Urne slagit sig ned för att äta och lyssna till de hitresta musikanterna. Där var en sångare, en lutenist, två som spelade basun och en som spelade sinka⁸⁶, en violinist och

Fig. 8-9. Staket och grind till kvarteren i lustgården. (Merian 1645, opag.)

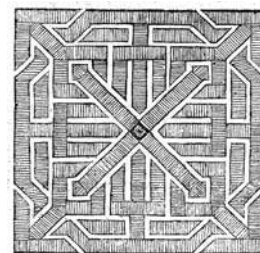

Fig. 10. Parterrmönster, så som det kan ha sett ut på Tomarp. (Raszmusson Block 1647, s. 28)⁷⁶

⁷⁵ Heimer, 1999, s. 7.

⁷⁶ Raszmusson Block, 1647, s. 28.

⁷⁷ Christenssen, 1999, s. 21–24.

⁷⁸ Kroon, 1957.

⁷⁹ Christenssen, 1999, s. 33.

⁸⁰ Merian, 1654.

⁸¹ Elsholtz, 1684, s. 139.

⁸² Bla: Raszmusson Block 1647 och Paulli 1648

⁸³ Christenssen, 1999, s. 33.

⁸⁴ Merian, 1654.

⁸⁵ Elsholtz, 1684, s. 142–143.

⁸⁶ Sinka: ett böjt blåsinstrument i trä, klätt i svart läder där tonen skapas med ett munstycke likt trumpetens.

Användes till övre stämman i ensemblen och skattades högt för att klangen låg så nära den mänskliga rösten, ersattes på grund av sin tonsvaghhet och svårspelthet av trumpetens under 1700-talet.

en som spelade basgamba⁸⁷. Musiken var italiensk men endast sångaren kom från Italien, de andra var danskar och holländare. Vi följde lövgången till lustgårdens norra del och gick ut i trädgården. Där möttes vi av en stor fiskdamm sammanbunden med en kanal och ett vattenfall ned till nästa terrass⁸⁸ (figur 12). Bortom fiskdammen odlades badörter och örter för medicinskt bruk i två stora kvarter med ytterligare en stor fiskdamm mellan.

Vi såg bland annat läkermalva, dansk körvel, åbrodd, malört, cikoria, liljekonvalj, saffranskrokus och fingerborgsblomma. Från den övre terrassen lät vi blicken följa ner längs trappan till nästa terrass, längs köksträdgårdens prydliga kvarter och ut i beteshagarna och ekskogen⁸⁹.

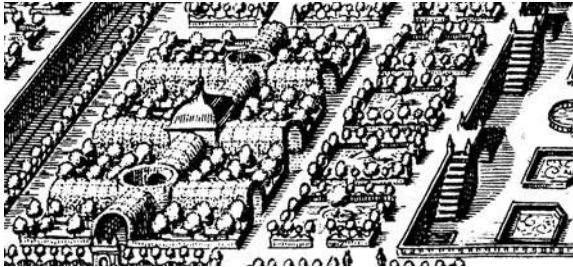

Fig. 12. Lövgångar, partierer och terrasser, som de kan har mött besökaren på Tomarþ. (Merian 1645, opag.)

Från den övre terrassen är utsikten milsvid och i skydd av tegelmuren hettade vårsolen. Vi fortsatte ner för trappan till nedre terrassen. Här låg köksträdgårdens båda kvarter på varsin sida om fiskdammen och i söder lustgårdens två nedre kvarter, bortom lustgården bredde fruktträdgården och humlegården ut sig med fem kvarter. I köksträdgården odlades bland annat lök, sparris, rödbeta, stjärnmangold, melon och spenat.⁹⁰

Slutligen återvände vi till lustgårdens mittgång som ledde oss upp för trappan till övre terrassen där vi anslöt till sällskapet i lövgången.

⁸⁷ Basgamba: ett sexsträngat stråkinstrument på vilket basstämman spelades i främst instrumentalmusik. Kan ses som den moderna cellons föregångare.

⁸⁸ Studier *in situ*

⁸⁹ Studier *in situ* och Kroon, 1957

⁹⁰ Bla: Raszmusson Block 1647 och Paulli 1648

SLUTORD

Arbetet med att skingra historiens dimmor kring Tomarps 1600-talsträdgård har varit stimulerande; inte minst eftersom det har inneburit ett fruktsamt komplementarbete mellan tryckta källor och arkivmaterial. Mängden tryckta källor skulle kunna ha dränkt uppsatsarbetet, men de källor som har valts ut har gett en god grund till förståelse av tidens trädgårdsanläggningar. Det magra arkivmaterialet har gett liv och själ åt just Tomarp och klär de tryckta källorna med en dokumentär prägel. Att överhuvudtaget hitta uppgifter rörande Ove Gieddes trädgård, förväntades inte när arbetet inleddes. I övrigt har arkivmaterialet mest belyst det sena, svenska, 1600-talet men kunnat ge fingervisning om äldre odling.

Ännu kvarstår frågor om framtida skötsel av området, eventuell rekonstruktion och hur denna uppstas kompletteras med ytterligare undersökningar. Det vore önskvärt att sätta Tomarp i relation till andra skånska 1600-talsanläggningar för att bekräfta uppgifterna som uppsatsen ger men även för att komplettera bilden av den skånska 1600-talsträdgården. Tomarps 1600-talsträdgårdsmästare Christian Jöransson har framträtt under arbetet men han är ännu en anonym man. Hans historia skulle kunna förklara delar av förvaltandet och anläggandet av den gamla 1600-talsträdgården.

I mina drömmar återuppstår Tomarps 1600-talsträdgård med lövgångar, parterrer, humlegård och fruktträdgård. I mina drömmar vandrar jag vid sidan av Ove Giedde när han berättar om sin tid i Jena och Nimmigen. I mina drömmar blomstrar Tomarps 1600-talsträdgårdar åter av gyllenlack, riddarsporre, lavendel och snöklöcka.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR

LUNDS LANDSARKIV (LLA)

Hellerups gårdsarkiv GII: 3 1664–1694
Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 2, (rödmärkt)
Skånska Generalguvernementskontorets och landsbokhållarens arkiv, G7a: 4
Södra Åsbo Häradsrätt A5a: 1, 1702–1720.

RIGSARKIVET KÖPENHAMN (RAK)

Privatarkivsektionen, Ove Giedde: 678 & P0249

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Nationalencyklopedins Internettjänst: <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se>.

PERSONLIGA MEDDELANDE, MUNTligt

Sarlöv-Herlin, Ingrid 2007-03-29, intervju

AKADEMISKA UPPSATSER

Wahlsteen, Eric, 2007: *Trädgården vid Tomarps Kungsgård 1614-1658: En studie i några av det tidiga 1600-talets kulturyttringar med utgångspunkt i riksrådet Ove Gieddes levmads historia*, akademisk uppsats, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Aengelen, Pieter van, 1662: *De verstandige Hovenier over de twaelf Maenden vant't Jaer*, Amsterdam.

Ahlich, Johann, 1722: *Den Swenske Lust-, Ört- och Trä-gården*[...] Stockholm.

Anderö, Henrik & Thorsell Elisabeth, 2004: *Läsebok för släktforskare*, Ica Bokförlag, Västerås.

Balvoll, Gudmun & Weisaeth, Gunnar, 1994: *Horticultura – Norsk hagebok frå 1694 av Christian Gartner*, Landbruksförlaget.

Christensen, Annie 1999: *Haverne – dengang*, Rhodos, Köpenhamn

Dunér, Sten & Dunér, Katarina, 2004: *Den gyllene trädgården*, Prisma Stockholm.

Engström, Gottfrid Rudolf Salomon, 1883: *Jordens olika mått, mål, vikt och mynt: i jämförelse med äldre och yngre svenska system* [...] Kalmar.

Elsholtz, Johann Sigismund, 1684: *Vom Garten-Bau*, Köln an der Spree.

Furttentbach, Josef, 1628: *Architectura Civilis*, Ulm.

Furttentbach, Josef, 1640: *Architectura Recreationis*, Augspurg.

Gunnarsson, Allan, 1993: Något om fruktträden i renässansens trädgårdar och särskilt i Uraniborgs, ur *Uraniborgs renässanssträdgård – renässansens växtmaterial*, red. Kjell Lundquist, Alnarp, Institutionen för landskapsplanering, SLU, sid. 41-64

Heimer, Olle 1999: *Renässanssträdgården vid Tommarps Kungsgård*, Stadsantikvariska Avdelningen Kultur Malmö

- Hauberg, Poul, 1933: *Chrisitern Pedersens laegebog. Malmö 1533*, Levin & Munksgaard, Köpenhamn.
- Karling, Sten, 1969-70: Drottning Christinas franske trädgårdsmästare ur *Lustgården*, årgång 1969-70, sid. 95-215.
- Kroon, John 1957: *Prospecter av åtskillige märkvärdige Byggnader, Säterier och Herre-Gårdar uti Skåne*, Malmö Ljustryckerianstalt, Malmö
- Lange, Johan, 1993: Hortikulturelt plantemateriale i 1500-tallets Danmark med specielt hensyn til Uraniborg-haven ur *Uraniborgs renässanssträdgård – renässansens växtmaterial*, red. Kjell Lundquist, Alnarp, Institutionen för landskapsplanering, SLU, sid. 21-34
- Lange, Johan, 1994: *Kulturplanternes indførelsehistorie i Danmark*, Jordbrugsforlaget, Frederiksberg.
- Lund, Hakon, 2000: *Danmarks havekunst 1, indtill 1800*, Arkitektens forlag, Köpenhamn.
- Lundquist, Kjell, 2005: *Lilium martagon L. – Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*, Agraria 2005: 19, SLU Institutionen för landskapsplanering, Alnarp.
- Lundquist, Kjell, 1997: Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd ur *Nordisk Arkitekturforskning* 1997:4 s 39–58.
- Merian, Mattheus, 1645: *Topographia Palatinus Rheni et vincinarum Regionum [...]* Frankfurt
- Merian, Mattheus, 1654: *Topographia und Eigentliche berschreibung [...]*, Frankfurt
- Mossberg, Bo & Stenberg, Lennart, 2005: *Den nya nordiska floran*, Wahlström och Widstrand, Stockholm.
- Møller-Christensen & Lange, 1971: Botanisk indledning, Nyindførelser, *Simon Paulli: Flora Danica* 1971 [1648], Rosenkilde og Bagger.
- Paulli, Simon, 1971 [1648]: *Flora Danica*, Rosenkilde og Bagger, Köpenhamn.
- Rasmussøn Rasmusson Block, Hans, 1647: *Horticultura Danica*, Köpenhamn.
- Smid, Henrik, 1546: *Een skøn, loestig, ny urtegaardt...* Malmö.
- Smid, Henrik, 1557: *Henrick Smids tredie Urtegaard...* Malmö.
- Viescher, Georg, 1645: *Blumengarten*, Nürnberg.
- Zedler, Johann Heinrich, [1734] 1961: Elsholz ur *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* bd 8, Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz.

BILAGOR

1. FRUKTSORTER I 1600-TALETS TRÄDGÅRDAR

Äpplesorter

- ”Borsdorfer” i Nordeuropa, återges i *Flora Danica* 1648
- ”Höstparmän” (Smultronäpple) i Nordeuropa, återges eventuellt i *Flora Danica* 1648
- ”Old Nonpareil” i Nordeuropa
- ”Rambour France” i Nordeuropa
- ”Rambour Rouge” återges i Rosenhane 1662
- ”Röd Höst-, Sommar-, och Vinterkavill” i Nordeuropa
- ”Vitgylling” som en av Europas äldsta fruktsorter och ”Vit Vinterkavill”

Päronsorter

- ”Blodpäron” i Tyskland
- ”Bon Chretien” i Nordeuropa återges i Mollet 1651 och Rosenhane 1662
- ”Cecilia” i Sverige
- ”Höstbergamott” i Nordeuropa
- ”Larsmässpäron” i Sverige
- ”Munvätepäron” i Nordeuropa

Plommonsorter

- Allmänt gulplommon, Blå krikon, Grön ”Reine Claude” i Nordeuropa
- Gult och rött äggplommon i Holland.

Körsbärssorter

- Allmänt gulröd bigarrå
- Brysselska bruna
- Glasmoreller
- Majkörsbär
- Munke Kiresbär.

2. FÖREKOMMANDE VÄXTNAMN I RASMUSSEN BLOCK, 1647 – TOLKNINGSFÖRSLAG

Första kolumnen omfattar växter som både förekommer i Rasmusson Block (1647) och i Gartner (1694). De prelinnéanska växtnamnen är tolkade av Balvoll och Weisaeth och återges i första kolumnen. Tredje kolumnen kompletterar första kolumnen genom att föreslå växter som var introducerade före 1700 enligt Lange (1994). Sista kolumnen anger introduktionsår enligt Lange (1994) och andra kolumnen anger växter som är uttolkade genom jämförelse med Paulli (1648) och inte förekommer i Balvoll och Weisaeth (1994).

Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmusson Block (1647)	Växter ur Rasmusson Block som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introduceringsår i Danmark enligt Lange (1994)
<i>Aconitum napellus</i>			1563
<i>Acorus calamus</i>			1200
<i>Adonis</i>		<i>annua</i>	1647
<i>Allium cepa</i>			1300
<i>Allium Schoenoprasum</i>			1400
<i>Amaranthus caudatus</i>			1647
<i>Anchusa officinalis</i>			medeltid
<i>Anethum graveolens</i>			1100
<i>Antirrhinum</i>		<i>majus</i>	1647
<i>Aquilegia</i>		<i>vulgaris</i>	1450
<i>Armoracia rusticana</i>			1300
<i>Artemisia dracunculus</i>			1640
<i>Arundo</i>		<i>Arundo donax</i>	1700
<i>Asparagus officinalis</i>			1577
<i>Balsamita major</i>		syn. <i>Tanacetum balsamita</i>	1450
<i>Berberis vulgaris</i>			1300
<i>Borago officinalis</i>			1300
<i>Buxus sempervirens</i>			1510
<i>Calendula officinalis</i>			1300
<i>Canna indica</i>			1647
<i>Carthamnus tinctorius</i>			medeltid
<i>Centaurea moschata</i>		syn <i>Amberboa moschata</i>	1648
<i>Cichorium endivia</i>			1400
<i>Cnicus benedictus</i>			medeltid
<i>Convolvulus tricolor</i>			1647
<i>Cornus mas</i>			1601
<i>Cucumis melo</i>			1450
<i>Cucumis sativus</i>			1400
<i>Cucurbita</i>		<i>pepo</i>	1635
<i>Cyclamen europaeum</i>		syn. <i>purpurascens</i>	1400
<i>Cydonia oblonga</i>			1450
<i>Cynara scolymus</i>			1600
<i>Daphne mezereum</i>			1400
<i>Daucus carota</i>		ssp. <i>sativus</i>	1300
<i>Dianthus caryophyllus</i>			medeltid
<i>Digitalis purpurea</i>			medeltid
<i>Erodium moschatum</i>			1647
<i>Erythronium dens-canis</i>			1647
<i>Foeniculum vulgare</i>			1300
<i>Fritillaria meleagris</i>			1647
<i>Genista hispanica</i>			1647
<i>Gentiana purpurea</i>			1300

Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmussen Block (1647)	Växter ur Rasmussen Block som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introduceringsår i Danmark enligt Lange (1994)
<i>Glaucium corniculatum</i>			1647
<i>Hedysarum</i>			1647
<i>Helianthus annuus</i>			1620
<i>Helianthus tuberosus</i>			1620
<i>Hepatica</i>		<i>nobilis</i>	inhemsk
<i>Hyssopus officinalis</i>			1100
<i>Impatiens balsamina</i>			1630
<i>Iris susianna</i>			1647
<i>Iris xiphium</i>			1647
<i>Jasminum</i>			1647
<i>Juglans regia</i>			1200
<i>Lactuca sativa</i>			1200
<i>Laurus nobilis</i>			1300
<i>Lavandula vera</i>		syn. <i>Angustifolia</i>	1400
<i>Lepidium sativum</i>			850
<i>Levisticum officinale</i>			1300
<i>Lilium candidum</i>			1300
<i>Lilium martagon</i>			1647
<i>Lupinus</i>		<i>angustifolius</i>	1647
<i>Lychnis calchedonica</i>			1647
<i>Lychnis coronaria</i>			1622
<i>Lycopersicon esculentum</i>		<i>lycopersicon</i>	1647
<i>Malus</i>			900
<i>Melissa officinalis</i>			1400
<i>Mentha pulegium</i>			1300
<i>Mentha spicata</i>			1300
<i>Mespilus germanica</i>			1532
<i>Mirabilis jalapa</i>			1647
<i>Morus nigra</i>			1530
<i>Narcissus</i>		<i>poeticus</i>	1647
<i>Nicotiana tabacum</i>			1647
<i>Nigella sativa</i>			1300
<i>Ocimum basilicum</i>			1450
<i>Ornithogalum</i>		<i>umbellatum</i>	1630
<i>Paeonia</i>		<i>officinalis</i>	1300
<i>Peucedanum ostrutium</i>			1300
<i>Phaeaeolus vulgaris</i>			1594
<i>Physalis alkekengi</i>			1534
<i>Pimpinella anisum</i>			medeltid
<i>Portulaca oleracea ssp sativa</i>			1300
<i>Primula auricula</i>			1647
<i>Primula veris</i>			1647
<i>Prunus</i>			1450
<i>Prunus armeniaca</i>			1648
<i>Prunus avium</i>			1400
<i>Prunus cerasus</i>			1200
<i>Prunus persica</i>			1400
<i>Punica granatum</i>			1642
<i>Pyrus</i>		<i>communis</i>	1400
<i>Ranunculus asiaticus</i>			1647
<i>Raphanus sativus</i> var <i>niger</i>			1200

<i>Ricinus communis</i>			1626
Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmussen Block	Växter som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introducerad enligt Lange (1994)
<i>Rosmarinus officinalis</i>			1500
<i>Ruta graveolens</i>			1100
<i>Salvia officinalis</i>			1300
<i>Saponaria officinalis</i>			900
<i>Stachys officinale</i>			1300
<i>Syringa vulgaris</i>			1647
<i>Tagetes</i>		<i>patula</i>	1647
<i>Tanacetum vulgare</i>		syn. <i>Chrysanthemum v.</i>	inhemsk
<i>Thymus vulgaris</i>			1450
<i>Tropaeolum majus</i>			1647
<i>Urtica pilulifera</i>			1619
<i>Valeriana</i>		<i>Valeriana celtica</i>	1500
<i>Vicia faba</i>			1000
<i>Viola oderata</i>			1300
		<i>Allium cepa</i>	1300
		<i>Allium sativum</i>	1300
		<i>Anemone coronaria</i>	1647
		<i>Asphodeline lutea</i>	1647
		<i>Asphodelus albus</i>	1647
		<i>Atriplex hortensis</i>	1100
		<i>Cholchicum autumnale</i>	1450
		<i>Citrus</i>	1500
		<i>Citrus aurantium</i>	1577
		<i>Clematis vitalba</i>	1647
		<i>Crocus vernus</i>	1697
		<i>Cynara scolymus</i>	1600
		<i>Datura stramonium</i>	1647
		<i>Dictamnus albus</i>	1300
		<i>Eranthis hyemalis</i>	1533
		<i>Ficus carica</i>	1647
		<i>Fragaria vesca</i>	inhemsk
		<i>Fritillaria imperialis</i>	1647
		<i>Galanthus nivalis</i>	1622
		<i>Gladiolus communis</i>	1647
		<i>Helleborus niger</i>	1300
		<i>Iberis umbellata</i>	1647
		<i>Juniperus sabina</i>	1300
		<i>Leucojum vernum</i>	medeltid
		<i>Ligustrum vulgare</i>	1534
		<i>Lilium bulbiferum</i> ssp. <i>croceum</i>	1647
		<i>Lonicera caprifolium</i>	1647
		<i>Lunaria annua</i>	1647
		<i>Momordica balsamina</i>	1647
		<i>Muscari botryoides</i>	1647
		<i>Muscari neglectum</i>	1647
		<i>Narcissus jonquilla</i>	1647
		<i>Narcissus tazetta</i>	1647
		<i>Nerium oleander</i>	1530
		<i>Origanum majorana</i>	1450
		<i>Ornithogalum nutans</i>	1637

Balvoll & Weisaeth tolkning av växter i Gartner (1694) som även förekommer i Rasmussen Block	Växter som förekommer i Paulli (1648)	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introducerad enligt Lange (1994)
		<i>Paeonia mascula</i>	1533
		<i>Papaver rhoeas</i>	1647
		<i>Phaseolus vulgaris</i>	1594
		<i>Phyllitis</i>	1400
		<i>Plantago major "Rosea"</i>	1647
		<i>Prunus laurocerasus</i>	1647
		<i>Raphanus sativus</i>	1400
		<i>Ribes nigrum</i>	inhemsk
		<i>Ribes rubrum ssp. sylvestre</i>	1647
		<i>Ribes uva-crispa</i>	1596
		<i>Rosa gallica var. officinalis</i>	1647
		<i>Rumex patientia</i>	1546
		<i>Sambucus ebulus</i>	1400
		<i>Sambucus nigra</i>	900
		<i>Sambucus racemosa</i>	inhemsk
		<i>Satureja hortensis</i>	1647
		<i>Syringa vulgaris var. alba</i>	1600
		<i>Tragopogon porrifolius</i>	1647
		<i>Tulipa gesneriana</i>	1630
		<i>Valeriana phu</i>	1546
		<i>Hesperis matronalis</i>	1546
			medeltid
	<i>Carum carvi</i>		
	<i>Lathyrus tuberosus</i>		
	<i>Iris barbata (syn. germanica)</i>		
	<i>Convallaria majalis</i>		
	<i>Potentilla erecta</i>		
	<i>Vinca minor</i>		1450
	<i>Lysimachia vulgaris</i>		
	<i>Barbarea stricta</i>		
	<i>Phaseolus vulgaris</i>		
	<i>Amygdalus communis</i>		

3. FÖREKOMMANDE VÄXTNAMN I GARTNER, 1694
– TOLKNINGSFÖRSLAG

Balvoll & Weisaeth tolkning av Gartners (1694) växtnamn.	Motsvarande växt som förekommer i Lange (1994)	Introducerad enligt Lange (1994)
<i>Aconitum napellus</i>		1563
<i>Acorus calamus</i>		1200
<i>Adonis</i>	<i>annua</i>	1647
<i>Allium cepa</i>		1300
<i>Allium porrum</i>		1300
<i>Allium sativum</i>		1300
<i>Allium schoenoprasum</i>		1400
<i>Althea officinalis</i>		1300
<i>Althea rosea</i>		1546
<i>Amaranthus caudatus</i>		1647
<i>Anchusa officinalis</i>		medeltid
<i>Anemone</i>	<i>coronaria</i>	1647
<i>Anethum graveolens</i>		1100
<i>Anthriscum</i>		1647
<i>Apium graveolens</i>		900
<i>Aquilegia sp</i>		1450
<i>Armoracia rusticana</i>		1300
<i>Artemisia abrotanum</i>		1300
<i>Artemisia absinthium</i>		1300
<i>Artemisia dracunculus</i>		1640
<i>Asparagus officinalis</i>		1577
<i>Asphodelus ramosa</i>	<i>albus</i>	1400
<i>Atriplex hortensis</i>		1100
<i>Berberis vulgaris</i>		1300
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>conditiva</i>	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>flavescens</i>	1450
<i>Borago officinalis</i>		1300
<i>Brassica oleracea</i>		900
<i>Brassica rapa</i>		1400
<i>Bryonia dioica</i>		medeltid
<i>Bupleurum rotundifolium</i>		medeltid
<i>Buxus sempervirens</i>		1510
<i>Calendula officinalis</i>		1300
<i>Campanula medium</i>	<i>medium</i>	1647
<i>Canna indica</i>		1647
<i>Capsicum annum</i>		1647
<i>Carthamnus tinctorius</i>		1546
<i>Castanea</i>	<i>sativa</i>	1400
<i>Centaurea moschata</i>		1648
<i>Cheiranthus cheirii</i>		1500
<i>Chelidonium majus</i>		medeltid
<i>Chenopodium capitatum</i>	syn. <i>Blitum capitatum</i>	1647
<i>Cichorium endivia</i>		1400
<i>Cichorium intybus</i>		900
<i>Citrus</i>	<i>Citrus sinensis</i>	1600
<i>Cnicus benedictus</i>		medeltid
<i>Colchicum autumnale</i>		1450
<i>Convolvulus tricolour</i>		1647
<i>Corylus maxima</i>		1648
<i>Crocus</i>	<i>vernus</i>	1697

<i>Cucumis sativus</i>		1400
<i>Cucurbita</i>	<i>pepo</i>	1635
<i>Cyclamen europaeum</i>	syn. <i>purpurascens</i>	1400
<i>Cydonia oblonga</i>		1450
<i>Cynara scolymus</i>		1600
<i>Cynoglossum officinale</i>		1400
<i>Daphne mezereum</i>		1400
<i>Daucus carota</i> ssp. <i>sativus</i>		1300
<i>Dianthus barbatus</i>		1647
<i>Dianthus cariophyllos</i>		medeltid
<i>Dianthus plumarios</i>		1700
<i>Digitalis purpurea</i>		medeltid
<i>Erodium moschatum</i>		1647
<i>Erythronium dens-canis</i>		1647
<i>Euphorbia esula</i>		1400
<i>Foeniculum vulgare</i>		1300
<i>Fragaria vesca</i>		inhemsk
<i>Fraxinus excelsior</i>		inhemsk
<i>Fritillaria imperialis</i>		1647
<i>Fritillaria meleagris</i>		1647
<i>Genista hispanica</i>		1647
<i>Gentiana purpurea</i>		1300
<i>Gladiolus</i>	<i>communis</i>	1647
<i>Glaucium corniculatum</i>		1647
<i>Hedysarium coronarium</i>		1647
<i>Helianthus annuus</i>		1620
<i>Helianthus tuberosus</i>		1620
<i>Hepatica nobilis</i>		inhemsk
<i>Hesperis tristis</i>		1697
<i>Hyacinthus</i>		1647
<i>Hyssopus officinalis</i>		1100
<i>Impatiens balsamina</i>		1630
<i>Inula helenium</i>		1300
<i>Iris graminea</i>		1600
<i>Iris susiana</i>		1647
<i>Iris xiphium</i>		1647
<i>Jasminum</i>	<i>officinale</i>	1633
<i>Lactuca sativa</i>		1200
<i>Lathyrus</i>	<i>Lathyrus sativus</i> var. <i>amphicarpus</i>	1630
<i>Laurus nobilis</i>		1642
<i>Lavandula vera</i>	syn. <i>angustifolia</i>	1400
<i>Lepidium sativum</i>		850
<i>Levisticum officinale</i>		1300
<i>Lilium candidum</i>		1300
<i>Lilium croceum</i>		1648
<i>Lilium martagon</i>		1647
<i>Lunaria annua</i>		1647
<i>Lupinus</i>	<i>luteus</i>	1300
<i>Lychnis calchedonica</i>		1647
<i>Lychnis coronaria</i>		1622
<i>Lycopersicon esculentum</i>		1647
<i>Malus</i>		900
<i>Matthiola annua</i>	<i>incana</i>	1400
<i>Melissa officinalis</i>		1400

<i>Mentha pulegium</i>		1300
<i>Mentha spicata</i>		1300
<i>Mespilus germanica</i>		1532
<i>Mirabilis jalapa</i>		1647
<i>Morus nigra</i>		1530
<i>Muscari botryoides</i>		1647
<i>Myrrhis odorata</i>		1300
<i>Myrtus communis</i>		1400
<i>Narcissus</i>	<i>pseudonarcissus</i>	1530
<i>Nepeta cataria</i>		1300
<i>Nicotiana</i>	<i>tabacum</i>	1647
<i>Nigella sativa</i>		1300
<i>Ocimum basilicum</i>		1450
<i>Ornithogalum</i>	<i>umbellatum</i>	1630
<i>Paeonia</i>	<i>officinalis</i>	1300
<i>Pastinaca sativa</i>		medeltid
<i>Petroselinum crispum</i>	<i>ssp. tuberosum</i>	1300
<i>Peucedanum ostruthium</i>		1300
<i>Phalaris arundinacea</i>		inhemsk
<i>Phaseolus vulgaris</i>		1594
<i>Physalis alkekengi</i>		1534
<i>Picea abies</i>		1530
<i>Pimpinella anisum</i>		medeltid
<i>Pinus</i>	<i>sylvestris</i>	inhemsk
<i>Pisum sativum</i>	<i>syn. arvense</i>	1400
<i>Polygonatum multiflorum</i>		inhemsk
<i>Populus alba</i>		1450
<i>Portulaca oleracea</i>		1300
<i>Primula auricula</i>		1647
<i>Primula veris</i>		1647
<i>Prunus armeniaca</i>		1648
<i>Prunus padus</i>		inhemsk
<i>Prunus persica</i>		1400
<i>Prunus sp</i>		1450
<i>Punica granatum</i>		1642
<i>Pyrus sp</i>		1400
<i>Quercus</i>	<i>robur</i>	inhemsk
<i>Ranunculus asiaticus</i>		1647
<i>Raphanus sativus</i>	<i>var. niger</i>	1200
<i>Ribes grossularia</i>	<i>syn. uva-crispa</i>	1596
<i>Ribes nigrum</i>		inhemsk
<i>Ricinus communis</i>		1626
<i>Rosa alba</i>		1450
<i>Rosa centifolia</i>		1300
<i>Rosa damascena</i>		1642
<i>Rosa moschata</i>		1642
<i>Rosmarinus officinalis</i>		1500
<i>Rumex acetosa</i> cvs.		inhemsk
<i>Rumex patientia</i>		1546
<i>Ruta graveolens</i>		1100
<i>Salix</i>	<i>Salix purpurea</i>	1596
<i>Salvia officinalis</i>		1100
<i>Sambucus</i>	<i>racemosa</i>	inhemsk
<i>Sanguisorba minor</i>	<i>officinalis</i>	1300

<i>Santolina chamaecyparissus</i>		1533
<i>Saponaria officinalis</i>		900
<i>Satureja hortensis</i>		1100
<i>Scorzonera hispanica</i>		1630
<i>Sedum telephium</i>		inhemsk
<i>Sempervivum tectorum</i>		1300
<i>Silybum marianum</i>		1100
<i>Solanum tuberosum</i>		1630
<i>Sorbus aucuparia</i>		inhemsk
<i>Sorbus intermedia</i>		inhemsk
<i>Spinacea oleracea</i>		1532
<i>Stachys officinale</i>		1300
<i>Symphytum officinalis</i>		1400
<i>Tagetes</i>	<i>patula</i>	1536
<i>Thymus vulgaris</i>		1450
<i>Trifolium</i>	<i>repens</i>	inhemsk
<i>Tropaeolum majus</i>		1647
<i>Tulipa</i>	<i>gesneriana</i>	1630
<i>Ulmus glabra</i>		inhemsk
<i>Urtica pilulifera</i>		1619
<i>Verbascium blattaria</i>		1648
<i>Verbascum</i>	<i>thapsus</i>	1200
<i>Verbena officinalis</i>		300
<i>Vicia faba</i>		1400
<i>Vitis vinifera</i>		1510
<i>Xeranthemum annuum</i>		1700
	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>alba</i>	1622
	<i>Beta vulgaris</i> var. <i>conditiva</i>	1400
	<i>Citrus aurantium</i>	1647
	<i>Citrus limon</i>	1647
	<i>Crocus sativus</i>	1300
	<i>Datura stramonium</i>	1647
	<i>Iberis umbellata</i>	1647
	<i>Lathyrus aphaca</i>	1688
	<i>Lupinus angustifolius</i>	1647
	<i>Narcissus jonquilla</i>	1647
	<i>Narcissus poeticus</i>	1530
	<i>Nicotiana rustica</i>	1647
	<i>Ornithogalum nutans</i>	1637
	<i>Paeonia mascula</i>	1533
	<i>Raphanus sativus</i> var. <i>sativus</i>	1400
	<i>Salix alba</i>	1300
	<i>Sambucus ebulus</i>	1400
	<i>Sambucus nigra</i>	900
	<i>Trifolium pratense</i>	inhemsk
	<i>Verbascum lychnitis</i>	1158
	<i>Verbascum poeniceum</i>	1648

4. VÄXTLISTA SAMMANSTÄLLD FRÅN RASZMUSSEN BLOCK (1647), GARTNER (1694),
PAULLI (1648) SAMT LANGE (1994)

<i>Aconitum napellus</i>	1563	<i>Campanula rapunculus</i>	
<i>Acorus calamus</i>	1200	<i>Canna indica</i>	1647
<i>Adiantum capillus-veneris</i>	1400	<i>Cannabis sativa</i>	1648
<i>Adonis annua</i>	1647	<i>Capsicum annum</i>	1647
<i>Allium cepa</i>	1300	<i>Carthamnus tinctorius</i>	medeltid
<i>Allium porrum</i>	1300	<i>Carum carvi</i>	1300
<i>Allium sativum</i>	1300	<i>Castanea sativa</i>	1400
<i>Allium schoenoprasum</i>	1400	<i>Centaurea moschata</i>	1648
<i>Althea officinalis</i>	1300	<i>Chamaemelum nobile</i>	1601
<i>Althea rosea</i>	1546	<i>Cheiranthus cheiri</i>	1500
<i>Amaranthus caudatus</i>	1647	<i>Chelidonium majus</i>	medeltid
<i>Amaranthus tricolor</i>	1647	<i>Chenopodium bonus-henricus</i>	1100
<i>Amberboa moschata</i>	1648	<i>Cholchicum autumnale</i>	1450
<i>Amygdalus communis</i>		<i>Chrysanthemum partenium</i>	1400
<i>Anchusa officinalis</i>	medeltid	<i>Chrysanthemum vulgare</i>	inhemsk
<i>Anemone coronaria</i>	1647	<i>Cicer arietinum</i>	1450
<i>Anethum graveolens</i>	1100	<i>Cichorium endivia</i>	1400
<i>Angelica archangelica</i>		<i>Cichorium intybus</i>	900
<i>Anthriscus cerefolium</i>	1300	<i>Cinium maculatum</i>	1546
<i>Antirrhinum majus</i>	1647	<i>Citrus aurantium</i>	1577
<i>Apium graveolens</i>	900	<i>Citrus limon</i>	1647
<i>Aquilegia vulgaris</i>	1450	<i>Citrus sinensis</i>	1600
<i>Aristolochia clematitis</i>	1300	<i>Clematis vitalba</i>	1647
<i>Aristolochia rotunda</i>	1450	<i>Cnicus benedictus</i>	medeltid
<i>Armoracia rusticana</i>	1300	<i>Colutea arborescens</i>	1648
<i>Artemisia abrotanum</i>	1300	<i>Conium maculatum</i>	1400
<i>Artemisia absinthium</i>	1300	<i>Convallaria majalis</i>	
<i>Artemisia dracunculus</i>	1640	<i>Convolvulus tricolour</i>	1647
<i>Arundo donax</i>	1700	<i>Coriandrum sativum</i>	900
<i>Asarum eruropaeum</i>	1300	<i>Cornus mas</i>	1601
<i>Asparagus officinalis</i>	1577	<i>Corylus maxima</i>	1648
<i>Asphodeline lutea</i>	1647	<i>Crocus sativus</i>	1300
<i>Asphodelus albus</i>	1647	<i>Crocus vernus</i>	1697
<i>Atriplex hortensis</i>	1100	<i>Cucumis melo</i>	1450
<i>Ballota nigra</i>	1400	<i>Cucumis sativus</i>	1400
<i>Barbarea stricta</i>		<i>Cucurbita pepo</i>	1635
<i>Berberis vulgaris</i>	1300	<i>Cuminum syminum</i>	1300
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>alba</i>		<i>Cyclamen purpurascens</i>	1400
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>conditiva</i>	1400	<i>Cydonia oblonga</i>	1450
<i>Beta vulgaris</i> var. <i>flavescens</i>	1450	<i>Cynara scolymus</i>	1600
<i>Blitum capitatum</i>	1647	<i>Cynoglossum officinale</i>	1400
<i>Borago officinalis</i>	1300	<i>Daphne laureola</i>	1599
<i>Brassica nigra</i>	1546	<i>Daphne mezereum</i>	1400
<i>Brassica oleracea</i>	900	<i>Datura stramonium</i>	1647
<i>Brassica rapa</i>	1400	<i>Daucus carota</i> ssp. <i>sativus</i>	1300
<i>Bryonia alba</i>	1450	<i>Delphinium staphisagria</i>	
<i>Bryonia dioica</i>	medeltid	<i>Dianthus barbatus</i>	1647
<i>Bupleurum rotundifolium</i>	medeltid	<i>Dianthus caryophyllus</i>	medeltid
<i>Buxus sempervirens</i>	1510	<i>Dianthus plumarios</i>	1700
<i>Calendula officinalis</i>	1300	<i>Dictamnus albus</i>	1300
<i>Campanula medium</i>	1647	<i>Digitalis purpurea</i>	medeltid

<i>Dipsacus sativus</i>	1648	<i>Ligustrum vulgare</i>	1534
<i>Doronicum pardalianches</i>	1630	<i>Lilium bulbiferum</i> ssp. <i>croceum</i>	1647
<i>Eranthis hyemalis</i>	1533	<i>Lilium candidum</i>	1300
<i>Erodium moschatum</i>	1647	<i>Lilium martagon</i>	1647
<i>Eryngium campestre</i>		<i>Linum usitatissimum</i>	1546
<i>Erythronium dens-canis</i>	1647	<i>Lonicera caprifolium</i>	1647
<i>Euophorbia lathyris</i>	1647	<i>Lunaria annua</i>	1647
<i>Euphorbia esula</i>	1400	<i>Lupinus angustifolius</i>	1647
<i>Faba vulgaris</i>		<i>Lupinus luteus</i>	1300
<i>Ficus carica</i>	1647	<i>Lupinus luteus</i>	1648
<i>Foeniculum vulgare</i>	1300	<i>Lychnis calchedonica</i>	1647
<i>Fragaria vesca</i>	inhemsk	<i>Lychnis coronaria</i>	1622
<i>Fraxinus excelsior</i>	inhemsk	<i>Lycopersicon lysipersicon</i>	1647
<i>Fritillaria imperialis</i>	1647	<i>Lysimachia vulgaris</i>	
<i>Fritillaria meleagris</i>	1647	<i>Malus domestica</i>	900
<i>Galanthus nivalis</i>	1622	<i>Malva moschata</i>	1300
<i>Genista hispanica</i>	1647	<i>Marrubium vulgare</i>	1300
<i>Gentiana acaulis</i>	1647	<i>Matthiola incana</i>	1400
<i>Gentiana lutea</i>	1648	<i>Melissa officinalis</i>	1400
<i>Gentiana purpurea</i>	1300	<i>Mentha pulegium</i>	1300
<i>Gladiolus communis</i>	1647	<i>Mentha spicata</i>	1300
<i>Glaucium corniculatum</i>	1647	<i>Mespilus germanica</i>	1532
<i>Glycyrrhiza glabra</i>	1648	<i>Mirabilis jalapa</i>	1647
<i>Hedysarium coronarium</i>	1647	<i>Momordica balsamina</i>	1647
<i>Helianthus annuus</i>	1620	<i>Morus nigra</i>	1530
<i>Helianthus tuberosus</i>	1620	<i>Muscari botryoides</i>	1647
<i>Helleborus niger</i>	1300	<i>Muscari neglectum</i>	1647
<i>Helleborus viridis</i>	1648	<i>Myrrhis odorata</i>	1300
<i>Hepatica nobilis</i>	inhemsk	<i>Myrtus communis</i>	1400
<i>Hesperis matronalis</i>	1546	<i>Narcissus jonquilla</i>	1647
<i>Hesperis tristis</i>	1697	<i>Narcissus poeticus</i>	1647
<i>Hyacinthus orientalis</i>	1647	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>	1530
<i>Hyoscyamus niger</i>	700	<i>Narcissus tazetta</i>	1647
<i>Hyssopus officinalis</i>	1100	<i>Nepeta cataria</i>	1300
<i>Iberis umbellata</i>	1647	<i>Nerium oliander</i>	1530
<i>Impatiens balsamina</i>	1630	<i>Nicotiana rustica</i>	
<i>Inula helenium</i>	1300	<i>Nicotiana tabacum</i>	1647
<i>Iris graminea</i>	1600	<i>Nigella sativa</i>	1300
<i>Iris susiana</i>	1647	<i>Ocimum basilicum</i>	1450
<i>Iris xiphium</i>	1647	<i>Onopordum acanthium</i>	1300
<i>Jasminum officinale</i>	1647	<i>Origanum majorana</i>	1450
<i>Juglans regia</i>	1200	<i>Ornithogalum nutans</i>	1637
<i>Juniperus sabina</i>	1300	<i>Ornithogalum umbellatum</i>	1630
<i>Lactuca sativa</i>	1200	<i>Paeonia mascula</i>	
<i>Lagenaria siceraria</i>	1648	<i>Paeonia officinalis</i>	1300
<i>Lathyrus aphaca</i>		<i>Papaver rhoeas</i>	1647
<i>Lathyrus sativus</i> var. <i>amphicarpus</i>	1630	<i>Papaver somniferum</i>	1100
<i>Lathyrus tuberosus</i>		<i>Parietaria officinalis</i>	1450
<i>Laurus nobilis</i>	1642	<i>Pastinaca sativa</i>	medeltid
<i>Lavandula angustifolia</i>	1400	<i>Petasites hybridus</i>	1648
<i>Lens culinaris</i>	1642	<i>Petroselinum crispum</i> ssp. <i>tuberosum</i>	1300
<i>Lepidium sativum</i>	850	<i>Peucedanum ostrutium</i>	1300
<i>Leucojum vernum</i>	medeltid	<i>Phaeseolus vulgaris</i>	1594
<i>Levisticum officinale</i>	1300	<i>Phalaris arundinacea</i>	inhemsk

<i>Phaseolus vulgaris</i>	1594	<i>Salix purpurea</i>	1596
<i>Phyllitis</i> sp	1400	<i>Salvia officinalis</i>	1300
<i>Physalis alkekengi</i>	1534	<i>Salvia sclarea</i>	1533
<i>Picea abies</i>	1530	<i>Sambucus ebulus</i>	1400
<i>Pimpinella anisum</i>	medeltid	<i>Sambucus nigra</i>	900
<i>Pinus sylvestris</i>	inhemsk	<i>Sambucus racemosa</i>	inhemsk
<i>Pisum arvense</i>	1400	<i>Sanguisorba officinalis</i>	1300
<i>Plantago major "Rosea"</i>	1647	<i>Santolina chamaecyparissus</i>	1533
<i>Polygonatum multiflorum</i>	inhemsk	<i>Saponaria officinalis</i>	900
<i>Polygonum bistorta</i>	1648	<i>Satureja hortensis</i>	1100
<i>Populus alba</i>	1450	<i>Scorzonera hispanica</i>	1630
<i>Portulaca oleracea</i>	1300	<i>Sedum telephium</i>	inhemsk
<i>Portulaca oleracea</i> ssp. <i>sativa</i>	1300	<i>Sempervivum tectorum</i>	1300
<i>Potentilla erecta</i>		<i>Silybum marianum</i>	1100
<i>Primula auricula</i>	1647	<i>Sinapis alba</i>	700
<i>Primula veris</i>	1647	<i>Sium sisarum</i>	1798
<i>Prunus armeniaca</i>	1648	<i>Solanum tuberosum</i>	1630
<i>Prunus avium</i>	1400	<i>Sorbus aucuparia</i>	inhemsk
<i>Prunus cerasus</i>	1200	<i>Sorbus intermedia</i>	inhemsk
<i>Prunus laurocerasus</i>	1647	<i>Spinacea oleracea</i>	1532
<i>Prunus padus</i>	inhemsk	<i>Stachys officinale</i>	1300
<i>Prunus persica</i>	1400	<i>Symphytum officinalis</i>	1400
<i>Prunus</i> sp	1450	<i>Syringa vulgaris</i>	1647
<i>Punica granatum</i>	1642	<i>Syringa vulgaris</i> var <i>alba</i>	1600
<i>Pyrus communis</i>	1400	<i>Tagetes patula</i>	1647
<i>Quercus robur</i>	inhemsk	<i>Tanacetum balsamita</i>	1450
<i>Ranunculus asiaticus</i>	1647	<i>Thymus vulgaris</i>	1450
<i>Raphanus sativus</i>	1400	<i>Tragopogon porrifolius</i>	1647
<i>Raphanus sativus</i> var. <i>niger</i>	1200	<i>Trifolium pratense</i>	
<i>Raphanus sativus</i> var. <i>sativus</i>		<i>Trifolium repens</i>	inhemsk
<i>Rheum officinale</i>	1875	<i>Trigonella coerulea</i>	1648
<i>Ribes nigrum</i>	inhemsk	<i>Tropaeolum majus</i>	1647
<i>Ribes rubrum</i> ssp. <i>sylvestre</i>	1647	<i>Tulipa gesneriana</i>	1630
<i>Ribes uva-crispa</i>	1596	<i>Ulmus glabra</i>	inhemsk
<i>Ricinus communis</i>	1626	<i>Urtica pilulifera</i>	1619
<i>Rosa alba</i>	1450	<i>Valeriana celtica</i>	1500
<i>Rosa centifolia</i>	1450	<i>Valeriana phu</i>	1546
<i>Rosa damascena</i>	1642	<i>Veratrum album</i>	1300
<i>Rosa gallica</i> var. <i>officinalis</i>	1647	<i>Verbascium blattaria</i>	1648
<i>Rosa moschata</i>	1642	<i>Verbascum lychnitis</i>	
<i>Rosa rubiginosa</i>	1520	<i>Verbascum poeniceum</i>	
<i>Rosmarinus officinalis</i>	1500	<i>Verbascum thapsus</i>	1200
<i>Rubia tinctorum</i>	1648	<i>Verbena officinalis</i>	300
<i>Rumex acetosa</i> cvs.	inhemsk	<i>Vicia faba</i>	1400
<i>Rumex patientia</i>	1546	<i>Vinca minor</i>	1450
<i>Ruscus hypoglossum</i>	1546	<i>Viola odorata</i>	1300
<i>Ruta graveolens</i>	1100	<i>Vitis vinifera</i>	1510
<i>Salix alba</i>		<i>Xeranthemum annuum</i>	1700

5. FÖRSLAG PÅ VÄXTER VILKA KAN HA FUNNITS I TOMARPS 1600-TALSTRÄDGÅRD

BLOMSTERGÅRDEN

<i>Althea rosea</i>	stockros	<i>Laurus nobilis</i>	lager
<i>Atriplex hortensis</i>	trädgårdsmalva	<i>Lavandula angustifolia</i>	lavendel
<i>Berberis vulgaris</i>	berberis	<i>Leucojum vernum</i>	snöklocka
<i>Buxus sempervirens</i>	buxbom	<i>Ligustrum vulgare</i>	liguster
<i>Calendula officinalis</i>	ringblomma	<i>Lilium candidum</i>	madonnalilja
<i>Chamaemelum nobile</i>	romersk kamomill	<i>Lupinus luteus</i>	gullupin
<i>Cheiranthus cheiri</i>	gyllenlack	<i>Malva moschata</i>	myskmalva
<i>Chelidonium majus</i>	skelört	<i>Matthiola incana</i>	lövkoja
<i>Cholchicum autumnale</i>	tidlösa	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>	påsklilja
<i>Citrus aurantium</i>	pomerans	<i>Nerium oliander</i>	nerium
<i>Citrus sinensis</i>	apelsin	<i>Nigella sativa</i>	svartkummin
<i>Cynoglossum officinale</i>	hundtunga	<i>Paeonia officinalis</i>	bergpion
<i>Delphinium staphisagria</i>	giftriddarsporre	<i>Papaver somniferum</i>	opievallmo
<i>Dianthus caryophyllus</i>	trädgårdsnejlika	<i>Punica granatum</i>	granatäpple
<i>Dictamnus albus</i>	Moses brinnande buske	<i>Rosa alba</i>	jungfruros
<i>Digitalis purpurea</i>	stockros	<i>Rosa centifolia</i>	centifoliaros
<i>Eranthis hyemalis</i>	vintergäck	<i>Rosa rubiginosa</i>	äppelros
<i>Euphorbia esula</i>		<i>Rosmarinus officinalis</i>	rosmarin
<i>Gentiana purpurea</i>	purpurgentiana	<i>Sambucus ebulus</i>	sommarfläder
<i>Helianthus annuus</i>	solros	<i>Sambucus nigra</i>	fläder
<i>Helianthus tuberosus</i>	jordärtskocka	<i>Sambucus racemosa</i>	druvfläder
<i>Helleborus niger</i>	julros	<i>Tulipa gesneriana</i>	tulpan
<i>Hepatica nobilis</i>	blåsippa	<i>Urtica pilulifera</i>	romersk nässla

ÖRTAGÅRDEN

<i>Aconitum napellus</i>	äkta stormhatt	<i>Conium maculatum</i>	odört
<i>Acorus calamus</i>	kalmus	<i>Convallaria majalis</i>	liljekonvalj
<i>Althea officinalis</i>	läkemalva	<i>Coriandrum sativum</i>	koriander
<i>Anchusa officinalis</i>	oxtunga	<i>Crocus sativus</i>	saffranskrokus
<i>Angelica archangelica</i>	fjällkvanne	<i>Cyclamen purpurascens</i>	alpcyklamen
<i>Anthriscus cerefolium</i>	dansk körvel	<i>Cynoglossum officinale</i>	hundtunga
<i>Apium graveolens</i>	selleri	<i>Daphne mezereum</i>	tibast
<i>Aquilegia vulgaris</i>	akleja	<i>Digitalis purpurea</i>	fingerborgsblomma
<i>Aristolochia clematitis</i>	hålrot	<i>Eryngium campestre</i>	fältmartorn
<i>Aristolochia rotunda</i>		<i>Gentiana purpurea</i>	purpurgentiana
<i>Artemisia abrotanum</i>	åbrodd	<i>Hesperis matronalis</i>	trädgårdsnattviol
<i>Artemisia absinthium</i>	malört	<i>Hyoscyamus niger</i>	bolmört
<i>Asarum europaeum</i>	hasselört	<i>Hyssopus officinalis</i>	isop
<i>Asplenium sp</i>	bräken	<i>Inula helenium</i>	ålandsrot
<i>Ballota nigra</i>	bosyska	<i>Juniperus sabina</i>	sävenbom
<i>Berberis vulgaris</i>	berberis	<i>Lathyrus tuberosus</i>	knölvial
<i>Borago officinalis</i>	gurkört	<i>Lavandula angustifolia</i>	lavendel
<i>Bryonia alba</i>	hundrova	<i>Levisticum officinale</i>	libbsticka
<i>Bryonia dioica</i>	röd hundrova	<i>Ligustrum vulgare</i>	liguster
<i>Carthamus tinctorius</i>	safflor	<i>Lupinus luteus</i>	gullupin
<i>Cicer arietinum</i>	kikärt	<i>Lysimachia vulgaris</i>	strandlysning
<i>Cichorium endivia</i>	sydcikoria	<i>Malva moschata</i>	myskmalva
<i>Cichorium intybus</i>	cikoria	<i>Marrubium vulgare</i>	kransborre
<i>Cinium maculatum</i>		<i>Melissa officinalis</i>	citronmeliss
<i>Cnicus benedictus</i>	kardbenedikt	<i>Mentha pulegium</i>	polejmynta

<i>Mentha spicata</i>	grönmynta	<i>Salvia sclarea</i>	muskatellsalvia
<i>Myrrhis odorata</i>	spansk körvel	<i>Santolina chamaecyparissus</i>	grå helgonört
<i>Myrtus communis</i>	myrten	<i>Saponaria officinalis</i>	såpnejlika
<i>Nepeta cataria</i>	kattmynta	<i>Satureja hortensis</i>	sommarkyndel
<i>Ocimum basilicum</i>	basilika	<i>Sedum telephium</i>	röd kärleksört
<i>Origanum majorana</i>	mejram	<i>Silybum marianum</i>	mariatistel
<i>Paeonia officinalis</i>	bergpion	<i>Stachys officinalis</i>	humlesuga
<i>Papaver somniferum</i>	opievallmo	<i>Symphytum officinale</i>	äkta vallört
<i>Parietaria officinalis</i>	väggört	<i>Tanacetum balsamita</i>	balsamblad
<i>Petroselinum crispum ssp tuberosum</i>	persilja	<i>Tanacetum vulgare</i>	munkrenfana
<i>Peucedanum ostrutium</i>	mästerrot	<i>Thymus vulgaris</i>	kryddtimjan
<i>Physalis alkekengi</i>	judekörs	<i>Valeriana celtica</i>	
<i>Polygonatum multiflorum</i>	jätterams	<i>Valeriana phu</i>	kattvänderot
<i>Potentilla erecta</i>	blodrot	<i>Veratrum album</i>	vit nysrot
<i>Rumex acetosa cvs</i>	ängssyra	<i>Verbascum thapsus</i>	kungsljus
<i>Rumex patientia</i>	spenatskräppa	<i>Verbena officinalis</i>	järmört
<i>Ruscus hypoglossum</i>	tungmyrten	<i>Vinca minor</i>	vintergröna
<i>Ruta graveolens</i>	vinruta	<i>Viola odorata</i>	doftviol
<i>Salvia officinalis</i>	kryddsalvia		

KÖKSTRÄDGÅRDEN

<i>Allium cepa</i>	lök	<i>Cynara scolymus</i>	kronärtskocka
<i>Allium porrum</i>	purjolök	<i>Daucus carota ssp sativus</i>	morot
<i>Allium sativum</i>	vitlök	<i>Foeniculum vulgare</i>	fänkål
<i>Allium schoenoprasum</i>	gräslök	<i>Fragaria vesca</i>	smultron
<i>Anethum graveolens</i>	dill	<i>Lactuca sativa</i>	sallad
<i>Armoracia rusticana</i>	pepparrot	<i>Lepidium sativum</i>	smörgåskrasse
<i>Asparagus officinalis</i>	sparris	<i>Pastinaca sativa</i>	palsternacka
<i>Barbarea stricta</i>	sandgyllen	<i>Phaeseolus vulgaris</i>	trädgårdsböna
<i>Beta vulgaris var alba</i>	beta	<i>Pimpinella anisum</i>	anis
<i>Beta vulgaris var conditiva</i>	rödbeta	<i>Pisum sativum</i>	ärt
<i>Beta vulgaris var flavescens</i>	stjärnmangold	<i>Portulaca oleracea</i>	trädgårdspörtlack
<i>Brassica nigra</i>	svartsenap	<i>Portulaca oleracea ssp sativa</i>	trädgårdspörtlack
<i>Brassica oleracea</i>	kål	<i>Raphanus sativus</i>	rättika
<i>Brassica rapa</i>	rova	<i>Raphanus sativus var niger</i>	rättika
<i>Campanula rapunculus</i>	rapunkelklocka	<i>Sempervivum tectorum</i>	taklök
<i>Carum carvi</i>	kummin	<i>Sinapis alba</i>	vitsenap
<i>Cichorium endivia</i>	sydcikoria	<i>Sium sisarum</i>	sockerrot
<i>Cucumis melo</i>	melon	<i>Spinacea oleracea</i>	spenat
<i>Cucumis sativus</i>	gurka	<i>Vicia faba</i>	bondböna
<i>Cucurbita pepo</i>	pumpa		

HUMLEGÅRDEN

Humulus lupulus humle

FRUKTTRÄDGÅRDEN

<i>Amygdalus communis</i>	mandel	<i>Morus nigra</i>	svart mullbär
<i>Castanea sativa</i>	äkta kastanj	<i>Prunus avium</i>	sötkörsbär
<i>Cornus mas</i>	körsbärskornell	<i>Prunus cerasus</i>	surkörsbär
<i>Cydonia oblonga</i>	kvitten	<i>Prunus persica</i>	persika
<i>Juglans regia</i>	valnöt	<i>Pyrus communis</i>	päron
<i>Malus sp och cvs</i>	matäpple	<i>Ribes nigrum</i>	svart vinbär
<i>Mespilus germanica</i>	mispel	<i>Ribes uva-crispa</i>	krusbär